

TRONDHEIM, SIPO, ABWEHR OG RINNAN En utredning for NRK i 1995

Dette notatet inneholder en utredning fra mars 1995 for NRKs planlagte programserie om de hemmelige tjenestene. Utredningen er ikke tidligere offentliggjort. Den offentliggjøres nå etter forespørsel. Noen språklige og grammatiske opprettinger er gjort i den opprinnelige teksten, men ikke noen av de faglige betraktningene er endret.

Flere av de spørsmålene som er behandlet her, er videre bearbeidet i senere arbeider.¹

Introduksjon

Jeg er bedt om å utrede nærmere noen avgrensede spørsmål om "Gåten Rinnan", Rinnan-banden og dens betydning i tysk sikkerhetspolitikk i Midt-Norge. Jeg skal i dette notatet gi noen skisser av de tyske interesser i området, og av de tiltak som ble iverksatt, herunder Rinnan-banden, og dennes forhold til den tyske militære etterretningsorganisasjonen Abwehr. Notatet er skrevet med relativt kort frist. Noen av sammenhengene kan virke ufullstendig argumentert for. Det finnes en del gjentakelser og sprang i tid. Finpussing har det ikke vært tid til, slik at navn, stilling og rang ikke er fullstendige. Notehenvisninger er ikke strukturert skikkelig og framstår ufulstendige.

Siden utredningen har hatt kort tid til rådighet, er flere viktige kilder ikke brukt, f. eks. sammenhengende avisreferater fra landssviksaken mot Rinnanbanden.² Jeg har kun brukt *Göteborgsposten*, *Morgenbladet* og et utvalg av andre aviser. Utvalget har kun praktiske grunner: de var lett for hånden. For det andre har jeg ikke lest de sammenhengende rettsreferatene, som ligger i Universitetsbiblioteket i Trondheim. For det tredje har jeg ikke hatt anledning til å gå igjennom Abwehrs rapporter fra de stedlige avdelinger, særlig 1c-rapportene fra 33. Armee-Korps, Admiral Nord-Küste, Hafänkapitän Drontheim, samt 20. Gebirgs-Armee. Disse befinner seg i Militärarchiv Freiburg, og har ikke vært mulig å rekke over av tidsmessige grunner.³

De kilder som ligger til grunn for dette notat er i hovedsak landssviksaker, krigsforbrytersaker, allierte etterretningsavhør av tysk personell i 1945 og 1946, etterretningsmateriale fra den norske militære etterretningstjeneste FO II etter krigsslutt, arkivmateriale fra Utenriksdepartementets arkiv, noe pressemateriale, samt materiale fra Abwehrs sentrale organer. Kildeangivelser er barbert så mye som mulig av tidsmessige grunner. De er imidlertid for hånden, og kan lett framskaffes ved behov.

Med disse forbehold skal jeg først forsøke å beskrive noe av bakgrunnen for tysk militær interesse for Trøndelag og Midt-Norge før og i første del av krigen.

Den tyske marineledelses interesser for baser i Norge

1 Se f. eks. «9 April revised: on the Norwegian history tradition after Magne Skodvin on Quisling and the invasion of Norway in 1940», *Scandinavian Journal of History* 39: 3, 28.5.14

2 Landssviksaken mot Henry Oliver Rinnan (1915-47) og hans 29 medtiltalte gikk ved Frostating Lagmannsrett, og var den mest omfattende rettssak som til da var avvirket i Skandinavia. Den omfattet ca. 1000 tiltalepunkt. Dommene falt 20. og 21.9.46 etter 5 måneders behandling, og omfattet 10 dødsdommer (inklusive mot Rinnan selv), 11 livstidsdommer, og andre lange fengselsstraffer. Rinnan anket saken til Høyesterett, men anken ble avslått av Høyesteretts kjæremålsutvalg 31.1.47, og fullbyrdet 1.2.47. Aktor i saken var John Lyng, som senere har skrevet flere artikler om saken, samt boken *Forræderiets epoke* (1948).

3 "1c" var den tyske stabsbetegnelse på etterretningsoffiseren i den aktuelle stab. Stabene var pålagt å skrive rutinemessige "Berichte" til Oberkommando der Wehrmacht (OKW). Normalt foreligger det etterretningsrapporter som bilag til disse, og de vil i arkivmessig sammenheng f.eks. ha betegnelse som "XXXIII.A.K./1c. Tätigkeitsbericht, Sabotage, Spionage, Fahndung, Feindpropaganda ..." (osv. tidsrom). 1c-rapportene er lite brukt av norske forskere.

Den tyske militære interesse for Norge var inntil 1941 først og fremst knyttet til marinens sjøstrategiske interesser. Dens forhistorie går tilbake til erfaringene fra Den første verdenskrig. Jeg må derfor først gi en kort vurdering av denne forhistorie.

Den tyske marine var under Første verdenskrig avstengt fra tilgangen til verdenshavene generelt, og spesielt hva angikk områdene utenfor den britiske blokadelinjen Shetland-Vestlandet. Unntaket var ubåtene, som i Atlanterhavet forsøkte å redusere ammunisjonstransporten til USA og Russland. Hochseeflotte i Kiel og Bremerhaven var imidlertid tvunget til å tilbringe krigen for anker, etter det mislykkede forsøket på å utfordre den britiske flåtes sjøherredømmet i Jyllandslaget i 1916, på tross av et betydelig antall tunge panserskip og panserkryssere. Det keiserlige Tysklands stormaktsambisjoner både i Europa og som global makt var utenkelig uten en fri tilgang til verdenshavene. Oppbyggingen av den keiserlige Hochseeflotte hadde også dette siktemål.

Den vellykkede britiske flåtepolitikken hadde som siktemål å tvinge Hochseeflotte til uvirksomhet i Helgolandsbukten og i Østersjøen. Hochseeflottes siste desperate utbruddsforsøk høsten 1918 ble innledningen til keiserrikets sammenbrudd. Matrosenes opprør i Kiel var rettet direkte mot flåtens utbruddsforsøk. Etter krigsslutt ble hele den mektige flåten tatt i krigsbytte, fraktet til den britiske marinebasen Scapa Flow på Orkenøyene, hvor den gikk tapt for de allierte etter at de tyske skipssjefene beordret bunnventilene åpnet.

Denne forsmedelige marinehistorien gikk ikke under med flåten. Da viseadmiral Wolfgang Wegener i 1929 utga boken *Der Seestrategie des Weltkrieges*, formulerte han synspunkter som nok var representative i marinen: Tyskland måtte i en fremtidig konflikt bryte blokadelinjen fra Shetland til Vestlandet ved å etablere støttepunkter i Norge. Dette var den eneste mulighet for å ha en strategisk offensiv posisjon. På 30-tallet var hans bok et evangelium for det yngre sjøoffiserskorps. Øverstbefalende for krigsmarinen, viseadmiral Erich Raeder, avviste imidlertid hans synspunkter sterkt.⁴

Da Andre verdenskrig brøt ut i september 1939, forelå ingen forberedte planer for slike støttepunkter i sjøkrigsledelsen. Den strategiske situasjon i Nordsjøen var svært lik under Første verdenskrig. Materiellmessig var krigsmarinen betydelig svakere, forholdet til den britiske flåte var som 1:10. Flåtens utbyggingsplan ("Z-Plan") fra 1938 var forutsatt ferdigstilt i 1948, med de største overflateskipene ferdig utrustet først i 1944. Men sjøstrategisk var situasjonen usammenlignbart gunstigere utenfor Nordsjø-bassenget: Sovjetunionen, Japan, Sør-Amerika var ikke alliert med Storbritannia. Den italienske flåten bandt betydelige britiske sjøstridskrefter til Middelhavet.

Den 3. oktober 1939 reiste Raeder (da storadmiral) spørsmålet om en utredning i sjøkrigsledelsen av behovet for marinestøttepunkter i Norge, og jeg antar at det var det overraskende krigsutbruddet som var bakgrunnen. Et av de spørsmål han reiste var hvilke steder i Norge som egnet seg best. Den 9. oktober ytret øverstkommanderende for ubåtene ønske om Trondheim som støttepunkt, med reparasjons- og forsyningsmuligheter, underbringelsesmuligheter for mannskaper, luftvern, sjøfrontartilleri, militære forposter og minesveiperavdelinger, med andre ord en komplett base.⁵ Sjøkrigsledelsen kom imidlertid fortsatt til at baser i Norge ikke ville bety avgjørende bedring av den sjøstrategiske posisjon. For denne vurdering spilte også inn at Sovjetunionen siden november hadde latt krigsmarinen benytte en ankringsplass i Zapadnaya Litsa, vest for Polarnoje i Motovskij-bukta, vest for Murmansk. Man hadde håp om at Sovjetunionen kunne beveges til å utbygge ankringsplassen med landfasiliteter.⁶ For øvrig håpet man at Norge opprettholdt sin

4 Walther Hubatsch: "Weserübung" (1960): 27

5 Hubatsch: 28

6 Ankringsplassen fikk det håpefulle navnet "Basis-Nord". Beliggenheten nær norskegrensen var gunstig for operasjoner i Atlanterhavet av hjelpekryssere og enkeltfartøyer, men kapasiteten var sterkt begrenset. Hjelpeskippet "Jan Wallem" som fraktet olje til Narvik som ledd i angrepet på byen 9. april 1940 kom fra "Basis-Nord", hvilket ga russerene påskudd til å avslutte arrangementet.

nøytralitet.

Løsningen på denne problematikken var imidlertid ikke opplagt. Allerede i september hadde lederen av Abwehr, admiral Wilhelm Canaris, bekreftet bekymringer om at Stavanger, Bergen og Trondheim var truet av britiske besettelsesplaner. Lignende informasjon forelå hos admiral Carls, Marinengruppenkommando Ost. Den 5. oktober ble saken reist av admiral Schniewind, stabssjefen i sjøkrigsledelsen, for general Halder, sjefen for Hærens overkommando (OKH).⁷ Halder avviste tanken, med henvisning til sannsynlig norsk og svensk motstand mot britiske invasjonforsøk. Storadmiral Raeder reiste saken for Hitler for første gang i en konferanse 10. oktober, samme dag som Hitler hadde fastslått overfor hærledelsen at man kunne regne med de nordiske staters nøytralitet. Hitler lovet å beskjefte seg med spørsmålet. Lengre kom ikke Raeder. Den 25. november og 8. desember kom han tilbake til saken. Han betonte besettelse av Norge som et mulig britisk mottrekk mot tysk besettelse av Belgia og Nederland. Men selv om marineledelsens posisjon nå var endret, kom gjennombruddet i saken som resultat av andre innspill.

Fra Quislings innspill til "Altmark"-episoden

Da Quisling dukket opp i Berlin i desember 1939 i den hensikt å møte Hitler, var det på bakgrunn av egne politiske ambisjoner, med en velvillig støtte fra NSDAPs utenrikspolitiske kontor og med dets avdelingsleder Hans Wilhelm Scheidt i ryggen. Storadmiral Raeder var skeptisk i utgangspunktet, men hans skepsis var betydelig svekket av den trusselen en britisk okkupasjon kunne innebære for krigsmarinen. Han foreslo derfor at OKW skulle legge planer for en fredelig eller voldelig innmarsj i Norge i samarbeid med Quisling. Hitler aksepterte. Den videre utvikling av det stabsarbeide som 13. desember ble satt igang, og som 27. januar ble ført videre med nedsetting av en spesialstab for "Studie Nord" forutsettes her kjent.

Da det tyske hjelpeskippet "Altmark" 16. februar 1940 ble bordet av britiske fartøyer i Jøssingfjord, førte dette umiddelbart til at "Studie Nord" ble gitt høy prioritet, og det praktiske og konkrete planleggingsarbeidet ble satt igang. Jeg skal ikke komme nærmere inn på dette her. "Altmark"-episoden innebar nøytralitetsbrudd fra både Storbritannia og Tyskland, og Norge hadde demonstrert at landet ikke hadde militær vilje til å forsvare sin nøytralitet. Episoden var neppe i seg selv årsaken til den videre utviklingen, men utløste for begge stormakter et allerede foreliggende sterkt behov for videre trekk i stormaktskrigen.

Trondheim som marinestøttepunkt Nord

Etter invasjonen i Norge kom spørsmålet om marinebaser hurtig opp på den tyske dagsorden. Delvis hadde dette sannsynligvis bakgrunn i at Sovjetunionen hadde sagt opp avtalen om bruken av "Basis Nord" ved Zapadnaya Litsa. Den direkte bakgrunnen var at tankskipet "Jan Wallem" hadde brukt ankringsplassen som utgangspunkt for operasjonene mot Narvik, hvilket var i strid med de forutsetninger som forelå fra sovjetisk side. En viktigere grunn var imidlertid at den strategiske alliansepolitikken meget hurtig endret seg etter felttoget i Norge og invasjonen av Belgia, Nederland og Frankrike. Allerede på sensommeren begynte stabsarbeidet med "Fall Barbarossa", angrepet på Sovjetunionen. De strategiske overlegninger som lå til grunn for denne planen kastet en ny dimensjon over det norske området. I særlig grad gjaldt dette Trøndelag og Narvik-området.

Noe klart startpunkt for marineplanene i Trondheim har jeg ikke funnet. Det er imidlertid sannsynlig at Hitler allerede sommeren 1940 hadde bestemt at det skulle anlegges "det største tyske marinestøttepunkt" i Trøndelag. En noe senere kilde er Albert Speer, som

hadde fått seg overdratt ansvaret for utbyggingen av en tysk by på 250.000 innbyggere i umiddelbar nærhet av den nye basen.⁸ Forslaget ble antakelig reist allerede i 1940. I mai 1941 fikk Speer overlevert oppgaver over marinens plassbehov for et stort statsverft fra viseadmiral Fuchs i Marinens overkommando (OKM).

Den 21. juni 1941 ble planene lagt fram for Hitler av storadmiral Raeder og Speer, og Hitler bestemte den omtrentlige beliggenheten for den nye byen ved denne anledning. Ett år senere, 13. mai 1942, ble støttepunktet igjen drøftet i en konferanse med Hitler. Hitler bestemte da den beste beliggenheten for en underjordisk ubåtbasis i tilknytning til anlegget. Forutsetningen for den nye byen var at innbyggerne skulle flyttes opp fra selve Tyskland. Det var altså snakk om en gigantisk etablering av en fullstendig ny tysk by, som må sees i sammenheng med lignende planer for etablering av tyske byer i de okkuperte deler av Sovjetunionen.

De tyske erfaringene fra felttoget i 1940

Trøndelags-området ble et tyngdepunkt i 1940-felttoget. Fra tysk side ble det strategiske målet for styrkene på Østlandet å trenge fram til det innesluttete brohodet i Trondheim. Situasjonen i Trondheim var at det tyske brohodet lå vel beskyttet mot havet av Agdenes festning, som umiddelbart etter at de hadde sluppet den tyske marinegruppen gjennom nesten uten kamp, ble bemannet av tyske artillerister. Den britiske marineminister Winston Churchill hadde i all hast kastet fram forslaget om "Operasjon Hammer" som mottrekk. "Hammer" var et forslag om at den britiske "Home Fleet" skulle forsere Agdenes med stor overmakt. Planen ble imidlertid forkastet etter at man hadde forvissnet seg om at batteriene hadde fått tyske besetninger. Man våget simpelthen ikke å risikere de store slagskipene. Istedet kom en knipetangsmanøver mot Trondheim i stand fra Åndalsnes og Namsos, men uten den tyngden og beslutsomheten som situasjonen krevde. Tyskerne klarte istedet å bryte ut av brohodet både mot sør og mot nord.

Operasjonene hadde vist at som støttepunkt var Trondheimsfjorden usedvanlig godt beskyttet fra naturens og Agdenes festnings side. Det var derfor et meget velegnet sted for en marinebase for strategiske marineoperasjoner i Atlanterhavet og Nordsjøen.

Sommeren 1940 fortsatte området å være i britisk fokus. Da den britiske militære etterretningstjenesten MI 6⁹ skapte organisasjonen SOE, ble dens første operasjonsområde i Norge Nord-Vestlandet og Trøndelags-området. Organisasjonen fikk sitt første operasjonskontor i Stockholm under ledelse av kaptein Malcolm Munthe.¹⁰ Derfra ble det i samråd med London organisert flere sabotasjeaksjoner 1940-41, blant annet mot jernbanelinjen til Sverige ved Gudå og mot gruveanleggene i Orkanger og Glomfjord. Den dramatiske sabotasjeaksjonen ved Krylbo, hvor et stort tysk ammunisjonstog ble sprengt på ettersommeren 1941, skulle trolig ha funnet sted på linjen Meråker-Trondheim. Berettigelsen av tyske sikkerhetstiltak i området ble derfor tidlig åpenbare for Wehrmacht og tysk sikkerhetspoliti (Sipo) i Norge.

I tillegg til den britiske sabotasjeaktiviten, kom to ytterligere perspektiv tidlig opp i dagen. Britiske etterretningsendere dukket opp på norskekysten og bekreftet britisk oppmerksomhet. Dernest ble Nord-Vestlandet, særlig på grunn av sin nære beliggenhet til Shetland og Færøyene, tidlig et senter for organisert flyktningstransport vestover. Alle disse tre forhold må sees på som bakgrunn for den egeninteresse Trondheim fikk i og med planene om utbygging av den store nye marinebase "Nord" i 1940 og 1941.

8 Speer 1970: 165-166

9 6. seksjon av Military Intelligence underlagt War Office.

10 Munthe kom fra Stavanger, hvor han i mars 1940 var stasjonert av MI R (Military Intelligence Research) for å forberede den planlagte britiske okkupasjonen av Stavanger. Hans første SOE-organisasjon i Sverige fikk dekkbetegnelse "Röda Hesten".

En ytterligere oppgradering av områdets strategiske betydning kom i 1942. For det første ble det da etter en serie drøftinger i Berlin klart at Trondheims-området var et antatt senter i allierte invasjonplaner mot Norge og Sverige. Et antatt mål var å dele Norge i to i Trøndelag, for dermed å avskjære forskyninger og kommunikasjoner til den tyske Litsa-fronten foran Murmansk. Dernest ville tyske marinstridskrefter i det høye nord bli truet fra sør. Politisk antok man i Berlin at en invasjon også ville ha som mål å tvinge Sverige inn i krigen på alliert side.

Som svar på denne trusselen startet et hektisk befestningsarbeide av kysten, og vidtrekkende forberedelser av organisatorisk art. Berlin besluttet også på denne bakgrunn selv å utarbeide operasjonsplaner for invasjon i Sverige. En av tre innfallsporter var planlagt over Meråker-Storlien.

Etterretnings- og politimottak

Innenfor denne rammen må man forstå de betydelige mannskapsmessige og økonomiske ressurser som ble investert både på militær og sivil side for å knuse enhver antydning til organisert motstand i Trøndelags-området. I denne virksomhet kom Henry Oliver Rinnan til å spille en nøkkelrolle, med betydelig suksess for tyske interesser.

Hovedaktørene i spillet bak Rinnan var tysk Sipo i Trondheim, og den tyske militære etterretning i Trondheim (Abwehrnebenstelle Drontheim). Disse var begge små organisasjoner med et fåtallig, men svært dyktig tysk personell. For å kompensere for personalmangel, bygde begge opp et vidt forgrenet norsk agentnett, delvis gjennom tradisjonelle etterretningsmetoder, delvis gjennom oppbygging av kontrollerte motstandsorganisasjoner, også kalt spill "i den negative sektor". Det negative etterretningsspillet var en tradisjonell politimetode, som var tatt i bruk allerede i 1933 i Hamburg og Berlin mot den tyske opposisjonen der. Tyske politiskoler hadde egne kurs i negativt arbeide. Hovedmetoden var at en betrodd agent introduserte seg for antatte motstandspersoner som motstandsmann, og etterhvert kom seg i posisjon innenfor organisert motstandsarbeid. Formålet var å trenge lenger og lenger inn i gruppen, delvis ved å iverksette kontrollert motstandsaktivitet for å legitimere rollen, delvis for å avsløre de reelle forbindelser.

Det er den samme politimetode som idag omtales i polititaktikken som "provokasjon". Abwehr og Sipo iverksatte sammenhengende negative og positive operasjoner i Trøndelags-området. I 1941-42 var mye av tyngden lagt til området langs kysten, hvor en rekke agentgrupper ble organisert.

Det var et visst konkurranseforhold mellom organisasjonene. Den viktigste prinsipielle forskjellen var at Abwehr ikke hadde utøvende myndighet i okkuperte områder, men i slike sammenhenger var tvunget til å anvende seg av Sipos apparat. Innen Sipo var det avdeling II N, senere under krigen omorganisert til IV N, som organiserte det negative spillet, under ledelse av den dyktige Walter Gemmecke. Han opererte gjennom en rekke nordmenn som skapte hans negative og positive agentnett. Veteranen blant disse agentene var Karl Adding, som senere ble likvidert av motstandsbevegelsen. Hans "Anlaufstelle Adding II" var modell for den senere "Anlaufstelle Lola", altså Rinnan-banden. Men avdeling IV N var heller ikke utøvende. Adding og Rinnan, som begge lå under N, skulle i prinsippet være et lytteapparat innad i motstandsbevegelsen, men ble jo som kjent etterhvert også et utøvende apparat. Dette ble godkjent av Gerhard Flesch, sjefen for det tyske sikkerhetspolitiet i Trondheim (KdS/Drontheim).

Det må her også understrekes at Abwehrs interesser veide tungt overfor politiet. Abwehrs offiserer bidro aktivt til å kaste et slør over sine aktiviteter etter krigen, en taktikk som i stor grad lyktes. Såvidt meg bekjent ble ikke en eneste tysk Ast-offiser dømt for krigsforbrytelser i Norge. Så ganske anderledes med Sipos tjenestemenn.

Forholdet mellom de to organisasjonene kan best belyses med et eksempel. I 1942 konsentrerte begge organisasjoner seg om arbeide på Nord-Vestlandet. Rinnan lyktes i august 1942 å infiltrere Milorg i Molde, hvor Toralv Berg sto sentralt. Flesch hadde spesielle planer for Berg. Han skulle brukes til å kontrollere etterretningskommunikasjonen mellom Trondheim og Stockholm. Han ble derfor av "motstandslederen Olav Whist" (Rinnan) gitt ordre om å gå i dekning i Trondheim. Etter at han var "trygt" plassert i en "illegal" leilighet - som hørte til en av Rinnans positive agenter - skulle han brukes til å lokalisere kontaktpunktene fra Stockholm til Trondheim. Noen få dager etter at Berg var etablert i Trondheim, kom imidlertid Abwehr-sjefen, Korvettenkapitän Giermann til Flesch og forlangte at Sipo aksjonerte for å få tatt den viktigste motstandsmannen i Molde, som nå var flyktet.¹¹ Flesch informerte om Bergs rolle som negativ agent, men Giermann forlangte likevel tiltak.

For å sette dette igjennom, gikk Giermann via General Schmidt, divisjonskommandør på Dombås, til Abwehr sentralt i Oslo, som igjen tok saken opp med OKW i Berlin. Flesch fikk ordre om arrestere Berg direkte fra BdS i Oslo, den tyske politiledelsen i Norge.

Bakgrunnen for denne inngripen lå i de indre konflikter i Wehrmacht. I følge Flesch fantes det et eget "Moldekompleks" i Wehrmacht. Det var særlig østerrikske tropper som var forlagt der, og blant dem en betydelig anti-nazistisk opposisjon, som hadde knyttet sine forbindelser til den norske opposisjon på stedet. Det var slik Toralv Berg kom inn i bildet. Berg ble så arrestert. En rekke østerrikske soldater i Molde ble arrestert og forhørt for mistanke om høyforræderi og oppfordring til faneflukkt. Affæren endte med flere henrettelser, blant disse også Toralv Berg, som ble skutt på Falstad 16. februar 1943.

Av eksemplet kan vi lese at samarbeidet mellom de to organisasjonene i Trondheim var dårlig. Hele kommandostrukturen til Berlin ble involvert i saken. Men vi kan også lese at det var Abwehr som satte sine interesser igjennom, på bekostning av Sipos mer langsiktige interesser. Mot slutten av krigen kom det nye tunge tyske militære enheter til Trøndelagsområdet, som logisk burde ført til at Abwehr også fikk mer å si. Men samtidig ble Abwehr som selvstendig organisasjon likvidert som følge av helt andre forhold. Derfor fikk Sipo større oppgaver på bekostning av det gamle Abwehr.

I Trondheim ble da en ny avdeling av Abwehr etablert, under betegnelsen "Meldekopf Susanne". Bakgrunnen var den tyske tilbaketrekningen fra Finland. Vi skal se på et kort resyme. Vi skal senere komme nærmere tilbake til dette.

Abwehr i Finland - "Meldekopf Roi"'s frontvirksomhet

Som følge av at 20. Gebirgsarmee måtte trekke seg ut av Finland på høsten 1944, ble en betydelig etterretningsvirksomhet direkte rettet mot Sovjetunionen fra finsk jord avvirket. Etterretningsstaben til "Oberkommando Geb. AOK 20 - Lappland" lå i Rovaniemi i Nord-Finland, og ble kalt "Meldekopf Roi" (Rovaniemi). Staben hadde ansvaret for etterretningsvirksomheten i frontområdet fra Ishavet til Karelen, en strekning på omlag 750 kilometer. Fra høsten 1944 var virksomheten som ellers på østfronten operativt organisert på tre ulike nivåer: 1 "Stab Walli I", som omfattet avdelinger for spesielle operasjoner" (sabotasje, likvidasjoner, etc.). 2 "Frontaufklärungskommandos", som omfattet avdelinger som utførte næroppklaring i frontområdet. 3 "Fernspähtrupps", som omfattet avdelinger som utførte fjernoppklaring i dybden delvis bak de sovjetiske militære linjene. Militære enheter som utførte slike oppdrag kommuniserte pr. radio med staben. Utover denne oppklaringsvirksomheten i og bak selve kamponene, hadde staben også et direkte agentnett

¹¹ RA, 1-sak Flesch, eske 2, XXII, avhør av Flesch 24.2.48.

(V-menn) og bedrev en omfattende radiospaning ved avlytting av sovjetiske radiokommunikasjoner.

Fra 1. oktober 1943 var "Meldekopf Roi" ledet av løytnant Edmund Sala.¹² Sala var innkalt til OKW/Amt Auslant i 1941, og hadde fra mai 1942 til januar 1943 gjort tjeneste som forbindelsesoffiser hos det finske militære etterretningsvesen.¹³ I 1943 hadde han utmerket seg ved frontinnsats i Infanteriregiment 378, før han ble plassert som sjef for "Meldekopf Roi".

Fra slutten av 1943 ble Meldekopf Roi pålagt både fra OKW i Berlin og fra AOK å utvide sin virksomhet til de svenske grenseområdene mot Finland. Bakgrunnen var faren for alliert invasjon i Norge og faren for sovjetisk storangrep på nordfronten, som samlet ble vurdert slik at det kunne føre til at Sverige gikk inn i krigen på alliert side.¹⁴ De svenske områdene ble infiltrert, svenske militære radiokommunikasjoner ble systematisk avlyttet og den trafikken som var kryptert ble etter hvert dechiffrert. Gjennom denne virksomheten etablerte Sala også kontakter med svenske militære etterretningsfolk.

Da Lapplands-armeen gikk over grensen til Norge, ble staben først etablert på Rundhaug i Målselv, og noe senere på Lillehammer. Meldekopf Roi, som i oktober 1944 først hadde endret navn til "Meldekopf Sala", og senere, etter at de hadde ankommet Lillehammer, fikk betegnelsen "Meldekopf Nordland", fikk nye oppgaver. Da ble også svenske militære disposisjoner i norsk-svenske grenseområder og sovjetisk virksomhet i Finland sentrale etterretningsmål. To nye Frontaufklärungskommandos ble opprettet, og en egen radiokommunikasjon til det finske militærhovedkvarter ble opprettet gjennom den finske etterretningsmajor Patsalo.¹⁵

Det svenske militære etterretningsvesen sendte et spesielt velutrustet senderutstyr til Sala, for at sendingene skulle pågå uten problemer under de vanskelige radioforholdene som eksisterte. Dette gjorde det mulig å arrangere flere personlige møter mellom Sala, svenske og finske etterretningsfolk under de tysk-finske kamphandlingene høsten 1944 i grenseområdet. Under disse møtene ble overflytningen av det finske militære etterretningsvesen til Sverige avtalt og arrangert.¹⁶ Sala hadde stor personlig operasjonsfrihet, siden hans foresatte satt langt unna i Berlin og Stettin. Han hadde også full tillit hos AOK's stabssjef, generalløytnant Hermann Hölder.¹⁷

Sala hadde stått i kontakt med den svenske militære etterretningsorganisasjonen C-byrån siden november 1943. Svenskene var på sin side interessert i etterretninger fra fronten og fra Tyskland. Salas kontakt gikk gjennom major Patsalo, som sto i personlig kontakt med kaptein Anders Grafström over Haparanda.¹⁸

Disse forholdene var bakgrunnen for at Sala - etter at de finsk-tyske kampene var avviklet - utviklet en direkte kontakt med den svenske militære etterretningstjenesten C-byrån fra norsk territorium. Fra oktober 1944 til mai 1945 deltok han i omlag 15 sammenkomster på svensk side av grensen. Møtene fant sted ved grensen ved Narvik, Storlien, Støa og Charlottenberg. Samlet var denne trafikken bakgrunnen for den kontakten

12 F. 10.11.02 i Dresden. Sala var diplomingeniør i kjemi, hadde hatt stilling som redaktør i Vossische Zeitung (Ullstein), og var da han ble innkalt til militærtjeneste i 1941 utenlandssjef i presse-og propagandavdelingen til "Chemische Industrie Berlin". Personalskjema, CI Questionnaire, FO/personells-kont, RA.

13 I OKW var Abwehrs virksomhet i Finland underlagt Amt Ausland, Referat 1 - Ost. Tjenstlig var Sala underordnet Abwehrstelle Stettin. "Bericht von Leutnant Edmund Sala" 20.6.46, RA, CI Quest.

14 "Bericht über Zusammenarbeit mit Schweden/Finnland", 2.6.46, RA, CI Quest.

15 To finske radiooperatører ble kledd opp i tyske uniformer og tilknyttet Salas stab. De ivaretok sendingene som foregikk 3 ganger daglig. "Bericht.." 2.6.46, RA, CI Quest. Sala.

16 Operasjon "Stella Polaris".

17 Fordi, understreket Sala, Hölder hadde vært hans militære sjef under kampene mot kommunistene i Tyskland i 1923. "Bericht ..." 2.6.46, RA, CI Quest.

18 Ibid

som ble opprettet mellom den svenske polisintendenten Harry Söderman og Fehlis, og som førte til at Fehlis overlot Söderman ansvaret for norske fengsler og fangeleire i kapitulasjonsdagene.¹⁹ De praktiske detaljene ble utvekslet i de daglige sendingene fra Lillehammer, via major Patsalo i Tornio, til Stockholm.²⁰

Etter kapitulasjonen fortsatte "Meldekopf Nordland" sin daglige kommunikasjon med C-byrån fram til ca. 15. mai. Da måtte major Patsalo flytte sendested, og som følge av det gå over til en svakere sender, som ikke lot seg ta imot på Lillehammer. Tross det, fortsatte sendingene fra Lillehammer inntil 10. juni 1945. Den dagen ble den første britiske gjennom søkingen gjennomført i "Lager Barbara" på Lillehammer, hvor Meldekopf Nordland var installert blant det internerte tyske Wehrmacht-personellet. Sendingene måtte nå avsluttes.

Imidlertid var det via sendingene avtalt å overføre det sentrale hemmelige etterretningsmateriale inklusive de avgjørende kodematerialet og kodenøkene, samt hele staben til Meldekopf Nordland til Sverige. Den 8. mai kom Aalgot Törnemann fra C-byrån til Lillehammer. Resultatet ble at materialtransporten gikk til Sverige samme natt, mens de 38 medarbeiderne i "Nordland" ble hentet to dager senere. I Sverige ble de plukket opp av den amerikanske etterretningstjenesten OSS og fraktet til amerikansk sektor i Tyskland.²¹

Vi ser her at de finske tjenestene, og deres svenske hjelpere C-byrån, spiller en viktig rolle i bakgrunnen for Abwehrs orientering de siste krigsmånedene. Det er min oppfatning at de også gjorde det for Rinnan. Vi skal komme nærmere tilbake til det, i forsøket på å gi en ny forklaring på Rinnans flukt til Verdalsfjella i mai 1945.

Identifiseringen av Rinnan

Et av de mange tankekorsene i Rinnan-saken er hvorfor Rinnan aldri ble likvidert. Et like viktig spørsmål, som kanskje kan gi et del svar på dette tankekorset, er når hans negative spill faktisk ble avslørt i motstandsmiljøet hjemme og ute, og når han som person faktisk ble identifisert. Hva vet vi om dette?

Det var faktisk en lang og omstendelig prosess i det norske etterretningsapparat i Sverige og London som førte fram til en entydig og klar analyse av rollen til Rinnans apparat for motstandsaktivitetene i Midt-Norge, og ikke minst en entydig identifisering av personen Rinnan selv. Et lite begrep om vanskelighetene og omfanget av saken får vi når vi tenker på at over 1000 nordmenn ble arrestert og over 100 ble drept i tilknytning til hans virksomhet.

Hans organisasjon "Anlaufstelle Lola", senere "Sonderabteilung Lola", gjennom infiltrerte og styrte mer eller mindre sammenhengende det meste av motstandsaktivitetene fra Tromsø til Sunnmøre fra 1941 til 1945, gjennom et utall negative motstandsgrupper og over 60 positive agenter. Ved MI II i Stockholm og Forsvarsdepartementets etterretningskontor FD/E i London hadde man kjennskap til tyske aktiviteter og mange mistanker gjennom en serie med avhørsrapporter av flyktninger og andre som kom fra Norge, men man hadde svært begrensede kunnskaper om det virkelige omfanget av saken i 1941 og 1942. Det ser ut til at noen rapporter i 1942 har nevnt Rinnan og i det minste stilt spørsmål om den tyske Olaf Whist, men uten tilstrekkelig tyngde til å slå igjennom.

19 Polisintendenten Dr. Harry Söderman var kjent for Sala som organisator av de norske politileirene og flykningehjelpen. Södermans formelle bakgrunn for dette var at han som leder av Svenska Kriminaltekniska Anstalten (SKA), hadde ivarett Sveriges deltakelse i IKPK - den Internasjonale kriminalpoliti kommisjonen. SKA hadde direkte radioforbindelse med IKPK i Berlin.

20 Ibid

21 Om denne aksjonen, se Pryser *Fra varm til kald krig* (1994)

Gjennombruddet i saken skjedde sent, først i mars 1943. Utfra kildene i Rinnan-saken, ser det ut til at den avgjørende identifisering skjedde etter motstandsmannen Thorvald Moes arrestasjon og "flukt" til Sverige vinteren 1943.

Moe hadde skapt en motstandsgruppe på Kvaløy, var kommet i kontakt med Olav Whists motstandsorganisasjon i Trondheim, og var blitt arrestert ved et besøk i Trondheim. I Gestapos ledelse ble det lagt en plan for å bruke Moe som negativ agent. Han ble utsatt for et skjerpet forhør av Rinnans folk, men uten at Rinnans identitet ble avslørt for ham. Under en forflytning med bil 22. januar 1943, arrangerte så Rinnans folk en flukt for den intetanende Moe. Moe hadde stor personlig tillit denne "Whist" - alias Rinnan - og da denne under stor dramatisk plukket ham opp i bil i Trondheim sentrum, og fikk han via antatte dekkleiligheter over til Sverige, ble tilliten ytterligere styrket. Før han dro over hadde Rinnan (Whist) fortalt Moe at det var en viss motstand og skepsis til hans "motstandsorganisasjon" i Stockholm og London, og at det derfor var viktig for Moe å ta kontakt med de rette miljøene, og deretter rapportere hjem.²² Det var særlig Reidar Hedemann, Per Monsen - begge på det såkalte Pressekontoret i legasjonen i Stockholm - og Daniel Ring, som Whist ba Moe om å kontakte.²³ Han ga også med en hilsen til Kaleb Nytrøen fra Olav Whist.²⁴

Da Moe passerte grensen var han uhyre lettet, naturlig nok, og følte at han hørte til en meget sterk patriotisk organisasjon som hadde sete i Trondheim. På toget fra Storlien traff han den norske sjømannen og kommunisten Arne Lund. De kom i snakk på toget og fikk tillit til hverandre. I løpet av samtalen kom navnet Olav Whist på banen, og Lund kunne fortelle at han også hadde vært i kontakt med ham. Men Lund var svært mistenksom. Han mente at hans organisasjon kunne ha hatt kontakt med Gestapo, og at han selv var blitt skygget av Gestapo etter at han, etter flere møter med Whist, hadde avslått flere tilbud om samarbeid. Moes mistanke om at alt ikke var som det skulle, ble nå vakt.

De kom begge fram til Stockholm samme kveld. Kort tid etter hadde Moe kommet i kontakt med Daniel Ring. Sammen henvendte de seg til konsul Tom Nielsen i den britiske legasjon, hvor Moe gikk igjennom sin historie. Lunds mistanke ble også drøftet, og på denne bakgrunnen forsøkte Moe å sjekke opp en av de adressene han hadde brukt som dekkleilighet etter flukten. Det viste seg at leiligheten var disponert av en person som het Henry Rinnan.²⁵

Det ser altså ut til at det var Arne Lunds advarsel som fikk varsellampene til å blinke. Fra senere forklaringer kjenner vi til bakgrunnen for Lunds mistanke. Kommunistenes motstandsbevegelse hadde blitt hardt rammet i Trøndelag i 1942. Først var Henry Thingstads gruppe revet opp etter infiltrasjon, og deretter en gruppe rundt Carsten Wærdal. Etter at dette hadde skjedd, hadde "Olav Whist" sendt agenter til Oslo, som hadde fått kontakt med Ørnulf Egge, daværende sekretær i NKP.

I midten av november hadde Egge en konferanse med Whist, og resultatet ble at Egge sendte noen illegale aviser til Whists organisasjon i Trondheim.²⁶ Whist hjalp også til med to transporter av jøder til Sverige. Whist tilbød også våpenhjelp og anmodet Egge om å oppgi lokale kontakter i Trondheim, som han kunne "samarbeide" med. Egge sendte derfor en kurer til Trondheim for å vurdere dette.²⁷ Kureren knyttet forbindelse til Arne Lund.

Arne Lund beskrev sine forbindelser med "Whist" i en forklaring til Rettskontoret kort tid etter framkomsten til Stockholm. Den bekrefter Egges forklaring punkt for punkt.²⁸ Forbindelsen med Whist ble avbrutt 20. januar 1943 på bakgrunn av mistanke om at det

22 Rapport til FDs E-kontor, Lnd.19.3.43, ved pb. Dankert Thuland, eske 1, L-sak Rinnan, RA.

23 Begge arbeidet med etterretning.

24 Nytrøen arbeidet med kontraspionasje i Sverige gjennom Rettskontoret.

25 Opplysningen kom fra den norske flyktning Henrik Kahn. Ibid.

26 Avhør av Ø. Egge 17.4.46, eske 1, RA, L-sak Rinnan.

27 Hennes navn var Eli Aanjesen.

28 Lund i forklaring til Asbjørn Bryhn 9.4.43, eske 3, L-sak Rinnan.

egentlig dreide seg om Gestapo, og advarsler ble sendt Egge i Oslo. Mens Whists representant ble oppholdt med snakk, ble han skygget. Det ble brakt på det rene at han frekventerte tyske kontorer hvor også Rinnan kom.

Whist ble utålmodig da forventete kontakter uteble. Han sendte representanter til Oslo som klaget til Egge på manglende samarbeidsvilje fra kontaktene i Trondheim. Et senere avhør av Walter Hollack i Sipo bekreftet at det var kommunistene som først avslørte at Rinnan drev med angivervirksomhet gjennom det negative spill.²⁹

Saken var ytterst alvorlig for motstanden i Midt-Norge. Moe hadde lyktes å etablere sitt nye kontaktnett i god tro, og i dette nettet inngikk personer han hadde fått i oppdrag av Whist om å kontakte. Situasjonen var ytterst pikant også for etterretningsmiljøet i Stockholm, hvor man mistenkte Moe for å være "negativ" agent. For å komme til bunns i saken ble han sendt til England. Der ble han underlagt avhør av britiske spesialister. Avhørene pågikk intenst fra 8. til 23. mars 1943. Moe var fortsatt i god tro da de startet. Da de var avsluttet hadde han innsett hvilken rolle han hadde spilt. Han var da godkjent for videre arbeid.³⁰ Jeg skal ikke gå nærmere inn på detaljene her.

I mens arbeidet man under høytrykk i Stockholm. Man kjente til Ivar Grandes kontakt med Whist, man kjente til tysker-adressene og Lunds historie. 12. mars ba man om straks å bli underrettet om resultatene av avhørene av Moe.³¹ Paralellt med de britiske avhørene, ble Moe også avhørt av norsk politi i London. Under disse avhørene klarte Moe å identifisere Whist som Rinnan med 100 % sikkerhet. Dette skjedde trolig 19. mars. Et par dager senere hadde MI II i Stockholm kommet til samme resultat. Et telegram til FO II fra major Ørnulf Dahl kunne informere om at man nå var sikre på at Whist var identisk med Rinnan.

Men Rinnan arbeidet også under høytrykk. Ikke mange dagene etter identifiseringen dukker en ny mann opp i Stockholm. Han het Sverre Skavhaug. Hans historie var minst like fantastisk som Thorvald Moes. Skavhaug hevdet at han hadde gått inn i tjeneste hos avd. II N ved Sipo i Trondheim i den hensikt å avsløre og bringe på det rene det tyske politis arbeide mot motstandsbevegelsen.³²

Saken var ekstra komplisert fordi en av hans kontakter i motstandsbevegelsen, en kurer for Pressekontoret, i en forklaring om saken betonte at infiltrasjonsforsøket i sterk grad var Skavhaugs private prosjekt, samt at hans motivasjon syntes å være egne ønsker om å bekjempe kommunistene ved å infiltrere også dem.³³ Skavhaug hadde da arbeidet vel et halvt år for avdeling II N's sjef Walter Gemmecke. I sin forklaring innrømmet Skavhaug at han hadde hatt stor tillit, ved blant annet å hatt tilgang til avdelingens kartotek.³⁴ Hans oppdrag i Stockholm var å infiltrere legasjonens sentrale personer, med andre ord de samme som Thorvald Moe hadde vært pålagt å arbeide seg inn mot. En rapport ble satt opp til legasjonen og til konsul Nielsen, slik at Skavhaug kunne bli tatt i mot og avhørt utfra sin betydning. Han kom 20. mai til Stockholm. Hele reisen var arrangert av Gestapo.

Skavhaug spilte høyt. Hans målsetting var tilsynelatende nå å avsløre Gemmeckes agenter i legasjonen. Samtidig måtte han opptre som en ekte "positiv" agent i forhold til Sipo i Trondheim, med brev og rapporter. Usikkerhetene gjorde at han ble holdt på avstand i Stockholm. Det er ikke overraskende. Hans infiltrasjonsprosjekt var ikke avtalt eller klarert fra noen der på forhånd. Konsul Nielsen ønsket ikke å ha noe med ham å gjøre og anbefalte sterkt at han ble overvåket.³⁵ Jeg lar også de videre detaljene i denne saken ligge.

29 Hollack var ansatt som saksarbeider i avd. IV N under Gemmecke. Avhør av Hollack 20.3.47, RA, L-sak Gemmecke.

30 5 avhør ved "RVPS" fra 8.-16.3.43, eske 3, RA, L-sak Rinnan.

31 Notat fra Nytrøen til Nagell (FD/E) 12.3.43, eske 3, L-sak Rinnan.

32 Materialet om Sverre Skavhaug, se eske 5, L-sak Rinnan.

33 Rapport fra Olav Reiersen om siste møte med Sverre Skavhaug i 1943, eske 5, L-sak Rinnan.

34 Rapport fra Sverre Skavhaug medio juni, eske 5, L-sak Rinnan.

35 Melding fra 510 til konsul Nielsen/Mrs Waring med påskrift (11./17./18.5), eske 5, L-sak Rinnan.

Konsul Nielsens viktige posisjon som kontakt for SOEs virksomhet i Norge var altså i løpet av noen få uker utsatt for det som ble oppfattet som to farlige infiltrasjonsforsøk. Det samme gjaldt Per Monsen, Reidar Hedemann og Daniel Ring i legasjonen.³⁶ Det ble raskt klart at man i Rinnan hadde en veritabel motstander, som måtte tas på alvor.

Det ble i løpet av ikke mange dager besluttet i London at Rinnan måtte likvideres så fort som mulig. I FO II opprettet man et dossier på ham, og i Stockholm fikk Sverre Ellingsen, som hadde tatt over for Daniel Ring som ansvarlig for SOEs uoffisielle, norske kontor, ordre om å gjøre de praktiske forberedelser. Ellingsen henvendte seg til Asbjørn Sunde i Norge, for å sikre seg en høyt kvalifisert spesialist på jobben. Disse forberedelser førte fram til det mislykkede attentatforsøket 13. oktober 1943, som jeg her bare skal så vidt gi en skisse av. I FO IIs dossier ble alt tilgjengelig materiale samlet om Rinnan og hans avdeling og virksomhet. Den ble holdt à jour resten av krigen.³⁷

Attentatet i oktober 1943

Det har vært hevdet i krigslitteraturen og i media at flere hadde forsøkt å iverksette attentater mot Rinnan før sommeren 1943. De lar seg vanskelig dokumentere og har ikke vært oppfattet som særlig seriøse. Som vi har sett, så var han i det hele tatt ikke identifisert før mars 1943.

SOEs likvidasjonsforsøk var imidlertid svært seriøst. Asbjørn Sunde sendte en av sine sabotører, Ole Halvorsen, til Stockholm. Der ble han plassert i spissen for et team på tre mann. Sverre Ellingsen hadde tatt ut de øvrige. En av dem, Fredrik Nannestad Brekke, som John Lyng hadde insistert på skulle være med, kom til å spille en svært tvilsom rolle under attentatet. Vi vet at han ble arrestert etter attentatet, men vi vet ikke med sikkerhet tidspunktet. Walter Gemmecke hevdet at det skjedde 14 dager etter attentatet. Deltakerne i attentatet hadde en sterk mistanke om at det mislykkede resultatet kunne forklares i det minste delvis med forræderi fra Brekkes side. Det ble aldri avklart når Fredrik Brekke hadde innledet sitt forhold til Sipo. Mistanken var der om at han hele veien hadde vært Sipo-agent. Han ble imidlertid frifunnet i en landsviksak etter krigen, trolig fordi han rett før kapitulasjonen igjen hadde byttet side, og i den situasjonen hadde angitt andre Sipo-agenter. Senere flyktet han til Sør-Amerika.

Ole Halvorsen ledet gruppen på en utmerket måte. På tross av at han ble hardt såret i magen og i låret, klarte gruppen under hans ledelse å komme seg unna uten at noen andre ble tatt. Det har vært hevdet at den egentlige planen hadde vært å bortføre Rinnan. Det ser ikke ut til å stemme. Men en slik plan har antakelig eksistert i motstandsmiljøet i Trondheim, og muligens blitt diskutert i gruppen i forbindelse med det mislykkede forsøket. Det er imidlertid helt klart at oppdraget fra Stockholm var å likvidere Rinnan, ikke å bortføre ham.³⁸ Datoen for attentatet står noe uklart. Jeg har tidligere tidfestet det til 13. oktober 1943. Gemmecke tidfester det til 7. oktober i et avhør.

Sipo analyserte attentatet feilaktig. Det trodde at det var kommunistene i Trondheim som sto bak. Antakelig satte de Arne Lunds flukt i denne sammenheng. Opprivingen av Carsten Wærdahls gruppe ble imidlertid det umiddelbare resultatet. Senere ble Johnny Pevik, som hadde vært med i Ole Halvorsens gruppe, arrestert og likvidert av Sipo. I forhold til hovedformålet var attentatsforsøket resultatløst, selv om Rinnans agent Karl Dolmen ble skutt. Men i et større lys, var attentatet ledd i forsøkene fra motstandsbevegelsen på å slå ned

36 Daniel Ring drev et uoffisielt kontor for SOE, som strengt tatt ikke var del av legasjonen, selv om han forsøkte ved starten i 1942 å holde kontoret innenfor legasjonens vegger. Våren 1943 overtok Sverre Ellingsen Rings oppgaver, og etterhvert ble forholdet til MI II og IV formalisert.

37 Med betegnelsen "Sak 200".

38 En fyldig redgjørelse fra Ole Halvorsen ligger i RA, privatarkiv 672 John Lyng, eske 5.

på de norske agentene til Sipo i Trondheim. Rinnans nestsjef Ivar Grande, en tidligere fenrik og politimann, ble likvidert i Ålesund i desember 1944. Det lyktes altså skrittvis å ta både Dolmen, Grande og Adding. En fjerde, Marino Nilsson, som hadde lyktes med å infiltrere motstandsbevegelsen i Bergen og på nordvestlandet, hadde Rinnan selv likvidert. Dermed er det ikke riktig at ikke Sipo ble rammet av disse anslagene. Men Rinnan personlig gikk klar.

Dette attentatet som ble gjennomført av Ole Halvorsens gruppe, var det eneste seriøst gjennomførte likvidasjonsforsøk på Rinnan som vi kjenner til under hele krigen og som lar seg troverdig dokumentere. Attentatet økte selvfølgelig Rinnans prestisje hos Sipo for sin evne til å overleve.

Dobbelagenter?

Rinnan har fått et veritabelt rykte. Interessen for ham må ha vært stor i allierte etterretningskretser i siste del av krigen.

Høsten 1944 kom det en henvendelse til den norske ambassade i Washington om Rinnan. Ambassaden skrev til Utenriksdepartementet i London, som igjen henvendte seg til Forsvarets Overkommando 30. oktober 1944. UD refererer at det er kommet en henvendelse fra den norske ambassade i Washington, med følgende spørsmål: "Please send information on informer Rinnan Trøndelagen". Ambassaden tok saken opp med UD, som ekspederte den videre til FO II for nærmere undersøkelse.³⁹ FO II skrev 2. november svar til UD, hvor man meget kort informerte om Rinnan som tysk agent og at han var skyld i en rekke arrestasjoner og dødsdommer.

Hvem ønsket disse opplysningene i USA og hvorfor? Det har ikke lyktes å bringe dette på det rene. Jeg har undersøkt relevante arkivsaker fra ambassaden fra det aktuelle tidspunkt og også gått igjennom arkivet til Generalkonsulatet i New York. Jeg antar at henvendelsen til ambassaden kom fra FBI eller OSS. Den kan ha vært muntlig. Tiden har vært for kort til å kunne gi noe begrunnet svar på at henvendelsen ikke er dokumentert i arkivene.

Jeg er blitt spurt om det kan være mulig eller sannsynlig at bruken av begrepet "informer" i dette brevet kan gi dekning for en oppfatning av at Rinnan var alliert dobbeltagent. Kan bruken av begrepet "informer" tolkes i denne retning? Bruken av begrepet forekommer mange ganger i dokumenter om Rinnan i FO II's dossier om ham, uten at det er tvil om at det menes "angiver" for tyskerne. Språklig sett er det etter mitt syn også en rimelig tolking, altså informant for tyske myndigheter. "Informant" i betydningen for allierte tjenester synes for meg å være en søkt oversettelse. Etter mitt syn kan ikke bruken av ordet "informant" alene skape grunnlag for mistanke om Rinnan som alliert agent, eventuelt dobbelt-agent, negativ som positiv. Men noe videre forklaring på bakgrunnen for henvendelsen har jeg altså ikke funnet.

I denne sammenheng vil jeg også kort kommentere spørsmål om det noe sted kan finnes materiale om at noen andre ledende Sipo-folk, som Gemmecke eller Flesch, kan ha vært dobbeltagenter. Jeg har gått igjennom UD's arkiver 1945-49 for å undersøke om det har blitt fremmet sovjetisk krav på utlevering av Sipo-ledere fra Trondheim. Jeg har overhodet ikke funnet noe slikt materiale. Her vil jeg imidlertid advare mot konklusjoner. Jeg regner det som sikkert at krav om slik utlevering av Sipo-personell må ha forekommet. Sammenhengen må ha vært at slike krav ikke ble håndtert av UD.

I et brev fra Rikspolitisjefen til Trondheim Politikammer sommeren 1946 i forbindelse med etterlysning av Sonderführer Helmuth Jaspersen av allierte myndigheter, ble det opplyst at SS-Sturmscharführer Oberschachtsiek ble sendt til Tyskland 22. januar 1946 for å bli overlevert sovjetiske myndigheter. Men det synes tvilsomt om dette har vært motivert med at han kan ha vært dobbeltagent. Det er klart at et utleveringskrav kunne

39 Fra UD til FO II 30.10.44. L-sak Rinnan, eske 6.

indikere en mulig dobbeltagent. Men den mest logiske forklaringen for russerne på slike utleveringskrav, må ha vært behovet for å gjennomføre det enorme antallet på krigsforbrytersaker som ledd i sitt eget krigsoppgjør. Denne typen utleveringer var for øvrig avtalt mellom de allierte og var gjensidig.

Jeg vil anta at teoriene om at Rinnan, Flesch eller Gemmecke kan ha vært dobbeltagenter har sitt opphav i disses evne til å gjøre seg interessante og "salgbare" for diverse hemmelig allierte tjenester for å redde sine skinn etter krigen. Rinnan la bevisst opp en taktikk for å få dette til. Det finnes mer enn nok av overbevisende materiale for at disse Sipo-folkene var det de ble dømt for. Dyktige politifolk i en ekstrem situasjon, skapt og formet av et nazistisk politisk system. Rinnan selv er et godt eksempel.

Mitt syn på ham som menneske er mer å forsøke å forstå de omstendighetene som skapte ham enn å uteske bestialitetene i hans handlinger. Det syn på personen som media formidlet oppsto utfra de behov det norske samfunnet hadde i 1945-46. Det var et sterkt behov for å balansere oppgjøret med landssvikene. Oppgjøret var enormt omfattende og krevde svære ressurser. Det kunne lett blitt ennå mer omfattende. Det var styrt av en ganske hårfin politisk og juridisk balansegang som dessuten endret seg sterkt i løpet av tiden fra 1945 til 1950. Det var mange grunner til at de politiske og rettslige myndighetene ikke ønsket et oppgjør som gikk for langt inn i militære, politiske og økonomiske kretser. Med et slikt utgangspunkt, lar det seg lett forstå at oppgjøret bare i begrenset grad kan oppfattes som rettet mot nazismen eller fascismen.

Patologisering og "biologisering" av Rinnan

Pressens behandling av Rinnan-saken og de anklagede i prosessen gir mange eksempler på en undertone av rasisme og sexisme, så merkelig det enn kan høres. I en artikkel av Johan Borgen i *Dagbladet* ble det trukket fram at Rinnans mor var finsk. Signaturen "H.S" broderte videre på dette tema i en artikkel i *Dagbladet* 9. mai 1946, under overskriften "Halvfinnen Rinnan". Signaturen klagde på at Borgen ikke hadde fulgt denne tråd videre. "H.S" bemerket Rinnans "delvise mongolske trekk", og spekulerte i at den finske avstamning kunne forklare hans hat til Sovjetunionen med mere. Signaturen analyserte Rinnans virksomhet på basis av avstamning. Det var et typisk trekk ved den tradisjonelle nazistiske forklaringsmodellen, som man skulle trodd at krigen hadde vaksinert mot. Slike kommentar var slett ikke uvanlige verken i landsvikoppgjøret generelt eller i Rinnan-saken.

En beslektet forklaringsmodell ser vi særlig brukt i omtalen av Rinnan-bandens damer. Det er særlig Kitty Grande og Inga Lurfald som ble utsatt for denne form for mystifisering. Deres blikk under rettsaken er ofte omtalt som "mannspisende". Deres bruk av kosmetikk og ikke minst påkledninger ble hyppig kommentert som utfordrende, og som bevisst satt i scene for å manipulere de mannlige tilstedeværende under rettsforhandlingene. Det spørres om det ikke istedet er tankeverdenen til de tilstedeværende mannlige journalistene som her ble projisert ut i spaltene.

Konsentrasjonen rundt sex er påfallende i omtalene av disse damene. Mye kunne vært sagt om denne vikling utfra samfunns-psykologisk vinkel. Svært mange kommentarer er knyttet til deres kjønnslige forbindelser, deres seksualpartnere, og deres påståtte bruk av slike attributter. Bare delvis og unntaksvis kan vi skimte disse kvinnenes nervøsitet, redsel og plager som mennesker. Felles for omtalen av Rinnan som halvmongol, kvinnene som sex-vamper, og de øvrige i banden som undermålere, er at de skaper et sammenhengende bilde av en gjeng personer som lite, eller ikke i det hele tatt, har noe til felles med vanlige mennesker, med "oss". Dermed ble også det systemet og den organisasjonen de hadde vært redskaper for patologisert og "biologisert", og gjort til noe ekstraordinært og uvanlig.

At de var vanlige mennesker som de aller fleste blant publikum, kan det imidlertid neppe være tvil om. De var vanlige mennesker som ble tildelt en rolle i et nazistisk apparat, som utviklet de svar som utviklingen i dette systemet krevde. Hva deres biologiske

avstamming, moral og seksuelle preferanser var, spiller i denne sammenheng liten betydning.

Dette var også et av de sentrale trekkene ved den nazistiske styringsteknikken, nemlig at ideologien og menneskesynet skapte forutsetningen for forvandlingen av helt vanlige mennesker til torturister og hemningsløse mordere. Nazismen ga svar på et samfunnsskapt behov for bestemte politiske løsninger og måtte betjene seg av vanlige mennesker. Hvis man ser denne behandling i perspektiv, er det lett å se at den forkvaklede pressedekning vi har omtalt la opp til å forstå nazismen først og fremst gjennom psykiatriske briller. Den ufarliggjorde dermed nazismen som politisk fenomen, ved å gjøre den pervertert og ekstraordinær. Parallellen til framstillingen av Hitler og Quisling som sinnssyke er frapperende nær.

En forklarlig menneskeskjebne i den nazistiske staten

En mengde psykologisk og rettslig litteratur er blitt produsert om "gåten Rinnan". På sett og vis startet denne "gåten" ved at Rinnan selv og hans "bande" i kapitulasjonsdagene i 1945 arrangerte en flukt vekk fra Trondheim. De tok seg opp i Verdals-fjellene i retning svenskegrensen. Nå var det ikke uvanlig at gestapister forsøkte å komme seg unna ved å stikke seg vekk i skog og merk, eller å la seg internere som vanlige Wehrmacht-soldater i repatrieringsleirene som ble opprettet. Men det skjedd gjerne enkeltvis. Det spesielle ved flukten til Verdals-fjellene var at det her dreide seg om en rekke personer fra "banden", som om de kunne ha trodd at det ville være mulig å opptre videre som gruppe. Hva de egentlig hadde planlagt framsto som merkelig. Senere, etter at de var arrestert, skulle Rinnan og hans folk føye en rekke nye elementer til denne "Rinnan-gåten".

Spørsmålet er imidlertid om Rinnan egentlig framstår som noen gåte. Det er neppe sant at han hadde knappe eller fattigslige oppvekstkår. Tvertimot var hans far en veletablert skomaker, med til tider flere i arbeid. Familien hadde en levestandard minst på høyde med gjennomsnittet på Levanger. Det underslås imidlertid ofte at Rinnans far var en gjennomreflektert nazist. Henry Rinnan var ingen taper i venneklokk eller i lokalmiljø. Tvertimot var han en aktiv og "om seg" ungdom, med mange venner og mye på gang. Henry Rinnan var imidlertid dårlig politisk forberedt på krig. Han var ikke særlig interessert i politikk, og i den grad han var det, så var han influert av faren. Han var en glad og aktiv gutt, med adskillig oppdrift. Som bilselger var han en stå-på type, som tjente gode penger, hadde mange venner, og hadde mange prosjekter på gang. Men hans oppdriftskraft hadde få moralske og ideologiske fundament.

Da han sommeren 1940, etter en konkurs i det bilfirma han hadde investert i, ble gitt muligheter gjennom SD-mannen Stübs, hadde han neppe politiske motforestillinger. Han ble vevd inn i arbeidet med å lokalisere tapte og gjemte våpen fra felttoget i 1940 og så ikke det som problematisk. Krigen var jo slutt. Dette var ikke noe spesielt synspunkt. Tvertimot skjedde dette samtidig med at landets samlede offiserskorps ga æresord om ikke igjen å ta opp våpen mot Tyskland, samtidig med at Stortinget og høyesterett forhandlet seg fram til løsninger med Tyskland som innbefattet avsetting av det gamle politiske system med kongehus og regjering i spissen.

Når Rinnan i 1941 og 1942 ble trukket mer inn i aktivt søk etter motstand, skjedde dette på bakgrunn av det han oppfattet som britisk og sovjetisk trussel mot den herskende, relative idyllen i Norge. Det var heller ikke irrasjonelt. Vi må ikke glemme at dette var i en tid da den spirende Milorg hadde forbud mot våpenbruk og andre aktive motstandstiltak, og da få, til og med i de norske miljøet i London, så noen kortsiktig mulighet for frigjøring av Norge. Det var utallige politiske tilpassningsprosjekter på gang i Norge. Antibolsjevismen og antisemittismen ble delt i vide kretser på høyresiden i det som var igjen av det politiske Norge.

Rent psykologisk ble Henry Rinnans politiske interesser identifisert med Tyskland i disse første årne. Hans moralske normer ble, kanskje for første gang knyttet til politisk og ideologisk identifikasjon utfra hans økonomiske interesser. Han ble godt lønnet av Sipo. Det er ikke noe ekstraordinært eller spesielt i en slik prosess. Tvertimot kan hans videre moralske utvikling senere, inklusive hans holdning til tortur, forstås at han tjenestemessig måtte ta konsekvensen av hvor han sto fullt og helt. Han tok på seg ansvaret for bestialske handlinger, fordi det var nødvendig og fordi det virket. Det behøver ikke bety at han hadde personlig glede av det.

Det er altså ikke nødvendig å tro at han hadde noen personlig psykologisk nytelse ved de bestialiteter han utførte. Det kan se ut som at han gjennomførte flere tilfeller av bestialiteter fordi han oppfattet at det ble krevd av ham av Gemmecke og Flesch, og som han av overordnede grunner fant å måtte iverksette. Men legg merke til at han ikke stod fram med disse eksempler i retten som noe argument for hans egen sak.

"Gåten" ved Rinnan er i all sin groteskhet enkel og forklarbar. Dypere psykologiske forklaringsmodeller eller psykiatriske analyser er ikke nødvendige. Rinnan identifiserte seg i 1940-41 med Tyskland. Med en nazistisk politisk og ideologisk bakgrunn som han hadde med seg hjemmefra var dermed hans veivalg lagt. Han var normalt begavet, men ikke intellektuelt skolert. Det forklarer hans klossete skriveevne, som neppe var særlig spesiell for personer med liknende bakgrunn. Han utførte sine oppgaver med systematikk og taktisk klokskap, men kunne selvsagt ikke heve seg over de stridende tyske interesser og konflikter, men måtte tilpasse seg disse. Hans "geniale" negative metode, var ikke mer genial enn at den var standard i Sipos politiarbeide fra Tyskland.

Psykologiseringen av Rinnan og Rinnan-banden er uinteressant som forklaringsmodell på selve saken. Den tjener først og fremst til å belyse hvilke forklaringsmodeller som ble ønsket i media. Slik sett faller den inn i en mønster, hvis viktigste kjennetegn var å gjøre disse nazistene så psykiske og - hvis mulig - biologiske og moralsk perverterte - så aparte, at de ikke fikk noen tilknytningspunkter til det "normale" norske samfunnet. De ble avvik, deres nazisme kunne dermed skyves i bakgrunnen inntil det ikke lenger var behov for noen forklaring fra samfunnsforhold og politisk forhold i det samfunnet som hadde formet dem. Psykiatrien var grei å søke til når den politiske virkeligheten var grusom nok.

Rinnans "kommunistspor" - første trekk

At Rinnan var en dyktig taktiker ble demonstrert flere ganger under rettssaken. Særlig gjaldt det hans evne til å planlegge alternative strategier. Dette ble demonstrert gjennom hans opplegg for å overbevise om at han var svært så interessant for de som nå ønsket å prioritere kampen mot kommunistene hjemme og ute. Det la grunnlaget for en antakelse om at han hele tiden under rettssaken skulle ha hatt kontakter til den sovjetiske sikkerhetstjenesten NKGD, og at han faktisk ikke ble skutt i det hele tatt.

Dette spillet ble av kritiske analytikere avslørt allerede under rettssaken. Men andre nektet helt å slippe disse antakelsene. Hos noen eksisterer de fortsatt i dag. Hva besto dette "kommunistspor" egentlig i ?

Det første trekket tok Rinnan rundt årsskiftet 1945-46. Saken hadde utviklet seg dårlig for ham. Han kan neppe ha tvilt om at etterforskingen ville dokumentere et overveldende antall mord og tortur. Rinnan var stadig inne til vitneavhør. Han hadde forstått at hans sak ville bli kjørt foran de andre Sipo-sakene fra Trøndelag. Det var et dårlig tegn for ham.

I denne situasjonen skjedde det noe svært overraskende. På selveste julaften 1945 lyktes det Rinnan å rømme fra fengselet. En dør ble etterlatt åpen til hans celle. Han kom seg ut, hoppet ned på gaten og kom seg unna. Så ble han igjen tatt. Fordi avisene hadde omtalt

Rinnan som en godt bevoktet fange, var det nærmest uforklarlig at noe slikt kunne skje. Avisene spekulerte i at det ikke kunne ha skjedd uten grundige forberedelser og assistanse fra hjelpere innenfor og utenfor fengselet. Slik flukten ble omtalt, måtte publikum få inntrykk av at den fengslete Rinnan var omgitt av et hemmelig og mystisk nettverk av beskyttere. Hvorfor skulle noen slippe ut en slik bestialsk lystmorder av fengselet? Og hvorfor ble han igjen tatt?

Vi trenger imidlertid ikke mystiske forklaringer på hvordan dette kunne skje. Rinnan hadde gjennom sin samarbeidsvilje med sine britiske og norske avhørsledere blitt brukt til utstrakt identifisering av fordekte Sipo-folk, ja også som oversetter ved avhør av slike. Det har senere kommet for en dag at han hadde en viss bevegelsesfrihet og en del privilegier. For eksempel var ikke alltid at hans celledør var låst. Han kunne i perioder faktisk bevege seg nokså fritt innad i fengselet. Dette var avtalt mellom ham og vokterne. Denne statusen, som slett ikke var uvanlig for fanger i en situasjon som hans, har blitt en kilde til konspirasjonsteorier.

I følge Per Tore Stubergs bok om Rinnan, visste Rinnan-familien i forveien at et fluktforsøk var under forberedelse.⁴⁰ Historien skal ha vært at et fly sto klart i Hummelvika. Om det virkelig stemmer at familien kan ha trodd på dette lar seg neppe verifisere. Trolig er det oppkonstruert i ettertid. Historien er uten troverdighet.

Grunnen til at fluktforsøket mislyktes var imidlertid enkel. Han skadet seg i hoppet ned på gaten. Uten et apparat på utsiden var det ikke mulig å komme særlig langt med en slik skade. Dette må ha ha forstått, for snarrådig som han var, la han veien til en adresse han kjente til i nærheten, etter sin tid som overvåker for tysk Sipo. Det var et hus der han visste at kommunisten Øistein Johnsen bodde. Det var også der han ble tatt, etter at Johnsen ringte til politiet.

Det faktum at Rinnan i denne desperate situasjonen mer eller mindre tilfeldig hadde valgt å dumpe inn hos en kjent kommunist i Trondheim, utnyttet han i løpet av de få timene han var på frifot til å pønse ut en ny og lovende forklaringsmodell, som skulle volde etterforskerne mye hodebry.

Rett etter årsskiftet 1945/46, få dager etter at han var tatt hjemme hos Johnsen, vurderte han at det var riktig tidspunkt for å spille ut det nye sporet. Han ba om å forklare seg på nytt. En ny serie avhør startet. Det første fant sted 7. januar.⁴¹ Han hevdet i avhøret at han egentlig hele tiden hadde vært agent for sovjetiske tjenester - "GPU", hvilket impliserte at alle hans tidligere forklaringer i større eller mindre grad var falske. Forklaringen gikk i hovedtrekk som følger: Han startet med familie og bakgrunn. Da han var frivillig under vinterkrigen i Finland, hørte han om det tyske angrepet hjemme 9. april. Da var han i Haparanda. Så dro han hjem og påsto at han hadde deltatt i felttoget i Norge.

Hans forhold til den tyske sikkerhetstjenesten SD ble innledet med Sipo-mannen Stubs i 1940. Men det var ikke så lenge. Han sa opp i SD 1941 og søkte seg til fronttjeneste i Waffen-SS. Derfra ble han avgitt til etterretningstjenesten i Trondheim. Høsten 1940 hadde han blitt kjent med en kvinne på Nasjonalkafeen, som kalte seg "Eva Pettersen" og var ansatt ved Vacuum Oil Company i byen. De var på kino sammen, og etterpå endte han i hennes leilighet, hvor hun først forsøkte å rekruttere ham til "GPU". I løpet av natten ble han forgiftet av likør. Han kom seg imidlertid unna. Så gikk det flere måneder.

I september 1941, forklarte Rinnan videre, ble han oppkalt av politimannen Strehle om et anonymt brev til SD fra Selbu. Det dreide seg om mistenkelige finner eller russere som skulle oppholde seg i et par hytter vest av Selbusjøen. Rinnan dro dit for å undersøke. Der ble han tatt til fange av en svensktalende mann og presentert for den samme damen som tidligere hadde forsøkt å rekruttere ham til "GPU". Hun snakket russisk med sine

40 Tor Inge (Rinnan) Persøy til Stuberg. Se *I skyggen av Rinnan*: 74-77

41 Nedtegnet i en samlerrapport 27.1.46 av overbetjent Sv. Dragvoll. RA, L-sak Rinnan, eske 6.

sammensvorne. Hun la ikke skjul på at hun var "russisk" agent i Norge, og at hun hadde kontakter til Reichskommissariat i Trondheim. Rinnan skulle egentlig henrettes, men damen sa at hun likte ham så godt, at hun istedet slapp ham løs. Så flyktet han. Under flukten måtte han skyte en russer som forsøkte å stoppe ham. Rinnan kom kort tid senere tilbake til hytta med en tysk patrulje, og de fant liket av den døde. De andre var borte. Slik var Rinnans nye grunnhistorie.

Forhørene fortsatte 27. januar 1946. Rinnan fikk en tankepause til å komplettere sin historie. Han hadde nå lagt inn en lang pause i begivenhetene. Det gikk over ett og et halvt år før noe mer skjedde, forklarte han.

Rinnan antok at "Eva Pettersen" måtte ha fått ny kjennskap til ham gjennom kontakten med NKPs sentralledelse, som han hevdet han hadde etablert i 1942. Høsten 1942 skulle han frakte noen dokumenter til Fehlis i Oslo for "Sikkerhetskontrollen" i SD. Den russiske damen traff han igjen på toget sørover. Hun hadde reisetillatelse fra Reichskommissariat i Trondheim. Hun kalte seg nå "Maria Walenska". Hun ville vite innholdet av dokumentmappen hans og rekruttere ham deretter til det sovjetiske etterretningsvesen. For å unngå hennes videre pågående krav, hoppet han av toget i Hamar, og kom seg med bil til Oslo.

Men på Hotell Britannia i Oslo kom hun seg likevel inn på rommet hans om natten, for å stjele dokumentene. Han slo henne ned, fordi han ikke så hvem det var i mørket. Dokumentene, som antakelig hadde med Murmansk-fronten å gjøre, trodde Rinnan, ble levert etter planen til Fehlis.

Neste kontakt skjedde høsten 1943, da damen ringte ham opp i Jonsvannsveien 46, og de traff hverandre på Hotell Britannia i Trondheim. Hun sa at krigen nå var tapt for tyskerne og ønsket at han skulle arbeide for dem. Dette sa han seg da villig til. Fram til april 1945 traff han henne minst 20 ganger. Han lovet at han ikke skulle bekjempe kommunistiske krefter i Norge. Rinnan forklarte videre at han nå egentlig hadde ønsket å være dobbeltagent, men turde ikke informere sine tyske venner i SD om det. Møtene med damen fant sted på Britannia og hotel Phoenix. Han ga en mengde militære opplysninger til henne. 15. september 1944 reiste han også med henne til Sverige. Reisen gikk over Skogset i Frol til Kløverbystan seter sør for Håskallen. Hennes russiske sjef hentet dem til konferanse 16. september. De kom deretter til Stockholm den 17. september om morgenen. "Maria" og han bodde hos en russisk komponist på Djurgården i 6-7 dager. De ville rekruttere SD-folkene, og lurte på hvem av dem som var flinke. Rinnan sa at bare Gemmecke var flink. Så kjørte legasjonsbilen ham til grensen. "Maria" var med.

I februar 1945 kom "Maria" til ham igjen i Trondheim. Hun hadde da ordnet med at han skulle komme med sin familie til Stockholm. Han nektet. Han skulle ha hevdet at tyskerne ikke hadde mistanke til ham. Han fulgte "Maria" til grensen ved Sandvika. De ble da møtt av to menn med hest og slede, som skulle frakte dem til Sverige etter den opprinnelige planen. "Maria" sa at når det ble kapitulasjon, skulle han dra til et nærmere bestemt sted og ta inn på en nedlagt setervold. Der ville han bli møtt, muligens også av henne.

Dette var i følge Rinnan bakgrunnen for flukten opp i Verdalsfjellene. Planen hadde vært å komme til Russland, og derfra tilbake til Finland i GPU's tjeneste. Her skulle han gå i tjeneste for finske nasjonalsosialister. Han hadde gode forbindelser blant dem, hevdet han.

Rinnan avsluttet sin forklaring med å presisere at han på denne måten ønsket å gi den virkelige forklaring på flukten fra Misjonshotellet julaften 1945. Han måtte medgi at det var vanskelig for han å bekrefte historien ved å oppgi navn på norske kontakter til "Maria".

Rinnan var kjent for sitt store og detaljerte personkunnskap, som han krydret forklaringene med. Nettopp derfor hadde hans historie åpenbare mangler på troverdighet. For å styrke troverdigheten, prøvde han seg med noen opplysninger som faktisk kunne

verifiseres. Det var en "trise" ombord i hurtigruta "Kong Harald", som het Augusta Vennevold. For henne var han kjent under navnet "Olav". Han hadde også en negativ forbindelse ombord som het Hogndal, en båtsmann. Noe materiale til "Maria" ble levert gjennom en gullsmid Isdahl i Trondheim. Rinnan forsikret at alt dette var sant, men at "noe" fortsatt var utelatt "på grunn av politiske interesser." Rinnans problem var imidlertid at ingen av disse forbindelsene kunne bekrefte annet enn hans politivirksomhet for Sipo.

Hovedmotiv - den mislykkede flukten

Hva er sant i denne fantastiske forklaringen? Det foreligger ikke det minste bevis for at den er noe annet enn en konstruksjon. Rinnan visste at den ville bli etterprøvd. Hans forsøk på identifisering av konkrete ledd av den russiske agentringen var så svevende at det ikke lyktes å påvise et eneste ett av dem. Dette må også sees i lys av at Rinnan hadde hatt flere negative agenter i kommunistmiljøet, altså personer som hadde trodd at han var motstandsmann.

Men Gerhard Flesch hadde enda flere negative agenter. Noen av dem lot seg enkelt identifisere etter krigen. En av de viktigste var Øistein Johnsen, som hadde hatt kontakter til Patriotisk Front i Sverige. Rinnan hevdet at han hadde overtatt ansvaret for senderen "Nordlicht" etter at Karl Adding var blitt likvidert.⁴² Men Rinnan forsøkte ikke engang å antyde at Johnsen hørte til denne ringen. Heller ikke spaniakjemperen Jon Wesselwold på Røros, som Adding hadde forsøkt å rekruttere, men som i realiteten også var en aktiv motstandsmann, forsøkte han å knytte til sin historie. At han ikke forsøkte å dra inn Johnsen var påtakelig, ettersom det var han Rinnan hadde dumpet inn hos under flukten på julaften 1945. Og det var hans bror som sørget for at Rinnan ble tatt igjen.

Men om Rinnan ikke kunne verifisere sin historie med virkelige personer, så hadde han i et 27-siders epos tegnet et svært persongalleri, med en mengde intrikate detaljer. Mengden av detaljer er ganske overveldende. Da han tre måneder senere igjen ble forhørt om forklaringen, kunne han fortsatt rekapitulere detaljene.

Hva var motivet bak denne forklaringen? Motivet var etter alt å dømme todelt. Viktigst var å gi en bortforklaring på hans mislykkede flukt. Som jeg allerede har referert, ble flukten mislykket fordi Rinnan skadet foten da han hoppet ned fra taket i fengselet og hadde derfor ingen mulighet til å komme langt. Antakelig besluttet han der og da å dra til Øistein Johnsen. Hensikten må ha vært å skape inntrykk av at formålet med flukten var å komme i kontakt med Johnsen. Det var kjapt tenkt i en kritisk situasjon.

Men dernest baserer forklaringen seg på muligheten for å gjøre seg interessant blant britiske og amerikanske etterretningsfolk, som nå var i full gang med å posisjonere sine tjenester i forhold til den nye strategiske fienden, Sovjetunionen. Vi må anta at ryktene må ha gått i fengselet om tysk etterretningspersonell fra Fremde Heere Ost (Gehlen) og andre avdelinger som hadde gått over til britene i krigens slutfase, og ikke minst om Meldekopf Nordlands (Sala) transport til Sverige, og kanskje også om at de hadde gått i amerikansk tjeneste til ny innsats. Han visste sannsynligvis dette fordi en av Rinnans nære medarbeider fra 1945, Helmuth Jaspersen, hadde vært en av iscenesetterne av rollebyttet til meldekopf Nordland. Etter mitt syn må Rinnans egen flukt til Verdal i mai 1945 ha vært et ledd i en liknende plan. Nå - 6 måneder etter - ønsket han å markedsføre seg selv som sovjetekspert.

Rinnan tenkte og handlet på samme måte som andre Sipo-folk. Gerhard Flesch gjorde også et mislykket fluktforsøk, som heller ikke ble skikkelig oppklart.⁴³

42 "Nordlicht" var en negativ sender, organisert av Sipo i Trondheim.

43 Fluktforsøket fant sted på toget fra Bergen til Trondheim om kvelden 26.10.46. Flesch kastet pepper i øynene på en av vokterne da han skulle på toalettet, og forsøkte å hoppe av toget. Senere hevdet han at fluktforsøket var avtalt med kontakter i Bergen, og at han hadde trodd at vokterne var innforstått med planene. Rapport av politibetjent Simon Hernes 29.10.46, L-sak Flesch.

Kommunistporets andre trekk - fengselsbrevene til Flesch

Rinnan følte åpenbart at saken ytterligere forverret seg på sommeren, etterhvert som flere og flere beretninger og vitnesbyrd om bestialske mord og tortur ble rullet opp i rettsalen. Etter tre månedres forløp var det i juli neppe tvil for noen hvor det bar hen. Rinnan gjorde i denne situasjon et nytt forsøk på å skaffe seg legitimitet. Mannen han forsøkte å bruke var Sipo-sjefen i Trondheim, Gerhard Flesch.

Flesch var en av de dyktigste tyske politifolk i Norge. Hans resultater hadde vært enestående. Han hadde gjenneom lederen av IV A1 Gemmecke og dennes Anlaufstellen "O9 III"(Adding) og "Lola"(Rinnan) knyttet til seg over 300 norske agenter, et stort antall av dem negative. Flesch satt også og ventet på sak, men påtalemyndighetene ønsket å vente med hans sak til Rinnan-saken var ferdig. En dødsdom mot Rinnan ville ventelig bety dødsdom for Flesch.

Rinnan kan ha tenkt at Flesch måtte innse dette. For å sikre seg at Flesch aktiviserte seg etter disse linjer, klarte Rinnan en gang i juli 1947 å etablere hemmelig brevkontakt med Flesch i fengselet. I et brev til ham skisserte Rinnan opp en plan. Planen gikk ut på at Flesch måtte støtte Rinnan ved å framstille han som en ærlig idealist, som først og fremst ønsket å arbeide mot sovjetisk innflytelse i Norge. Særlig hadde han vært opptatt av å bekjempe en mulig sovjetisk invasjon av landet. Et av de elementene han ville ha fram var at SD kunne advare norske myndigheter om planlagte likvidasjoner av en hel serie med nordmenn, som kommunistene hadde satt opp lister over. Bare i Trondheim skulle det dreie seg om over 300 personer, av disse aktor selv, John Lyng, samt motstandsmannen Odd Sørli. I følge brevet hadde Rinnan avtalt med sin forsvarer at denne skulle forhøre Flesch om dette, og det var sentralt at Flesch bekreftet forholdet.

Brevet ble snappet opp av fengselsbetjeningen. Man besluttet å la det gå videre til Flesch.⁴⁴ Kort tid etter svarte Flesch. Han ba om opplysninger om status i saken. Særlig ba han om opplysninger om hvordan hans tyske personale hadde forklart seg. Han kunne også advare Rinnan mot en av avdelingssjefene i Sipo.⁴⁵ Så fulgte et svært interessant avsnitt i fire punkter. Han kunne fortelle at det norske etterretningsvesenet feberaktig samlet inn materiale om NKP "som om det er et mobiliseringstiltak". Han kunne opplyse at det hadde lyktes GPU å infiltrere ledelsen av etterretningsvesenet.⁴⁶ Verdenssituasjonen var i ferd med å bli mer spent. Sovjetiske myndigheter hadde store tyske troppekontingenter under våpen. Hans siste setning kan oppfattes som en spådom om ny krig.⁴⁷

Det ser ut til at påtalemyndigheten redigerte bort disse fire punktene i Flesch brev. De er krysset ut i sin første versjon, og i en redigert versjon er de fjernet. Vi vet at brevene ble lest opp i retten.⁴⁸ Hvorfor ble avsnittet fjernet for offentligheten? Jeg kan bare spekulere i grunnen til dette. Det er nærliggende å tro at man ikke ønsket å få understreket hvor engasjert etterretningstjenesten faktisk var med innsamling av materiale om kommunistene. Nettopp Flesch hadde som fange skrevet en utredning om sine erfaringer når det gjeldt kommunistene, og det er svært sannsynlig at dette skjedde etter oppfordring. Han hadde også blitt avhørt om dette i en rekke forhør. Det var neppe vanskelig for ham å registrere denne interesse. Jeg kan videre vanskelig tenke meg at John Lyng syntes det var passende å bringe sin tidligere kollega fra Mot Dag, Vilhelm Evangs bakgrunn fram ved denne anledning. Men

44 Brevene ligger i L-sak Flesch, eske 2, legg "Brev fra Rinnan". Det har ikke lyktes meg å rekapitulere fengselsmyndighetens befatning med brevene, eller deres vurderinger av innholdet i dem.

45 Boesten

46 Flesch hentyder her til Vilhelm Evang, men nevner ikke navnet.

47 "Weiter: Hals und Beinbruch."

48 Jeg har ikke hatt tid til å finne det i det aktuelle dagsreferat, men det er referert i den svenske journalisten Åke Halls resyme over prosedyren i *Göteborgsposten*. Udatert, PA 672 (John Lyng), eske 5. Det må derfor ha blitt refert i prosedyren.

dette er kun formodninger fra min side. Lyngs privatarkiv kaster ikke lys over episoden.

Rinnan skrev nok et brev til Flesch. Det er avslørende . Han antok at dommene ville komme rundt 15. august, med omlag 15 dødsdommer, hvorav to av kvinnene. Rinnan skrev at han dekker Flesch og Gemmecke, men lar de andre tiltalte blant tyskerne seile sin egen sjø. De har allerede fortalt alt de vet. Særlig sterkt appellerer han til Flesch om å trekke fram Rinnans kamp mot kommunistene. Enkelte av hans beste folk er fortsatt på frifot, hevder han, både i Norge og Sverige. FO II har vært på ham for å få oppgitt navnene på disse, men han stoler ikke på FO II. En svensk kamerat som har oppsøkt ham, har lovet hjelp hvis Rinnan kan komme seg til Sverige. Han ba også om Fleschs vurdering av om det hadde noen hensikt å appellere til Høyesterett.

Flesch fulgte ikke Rinnans inntrengende appell. Isteden kjempet han for sitt eget liv. Da var en av hans metoder å beskrive Rinnan som en agentleder som delvis brøt med den kontroll Flesch i utgangspunktet hadde over ham. Delvis forsøkte han å fremstille Rinnan som en av fylkesleder (NS) Henrik Rogstads menn. Rogstad hadde politiske ambisjoner, og kom med flere innspill av direkte politimessig tilsnitt. Han var en aggressiv nazist, som i stor utstrekning presset på for å få arrestert leger og lærere. Hans nærmeste tilhengere var aktivister blant frontkjemperne, et klientell som Rinnans avdeling også hadde rekruttert mange fra. Der var derfor ikke vanskelig for Flesch å sannsynliggjøre at det var nære forbindelser mellom Rogstad og Rinnan. Flesch antydte også i en forklaring at det hadde vært på tale å overføre Rinnan til Rogstad, som var blitt leder av statspolitiet etter at statspolitisjefen Marthinsen var blitt likvidert. Flesch hevdet at han motsatte seg dette.⁴⁹ Flesch hevdet isteden at han hadde forsøkt å begrense Rinnans aktiviteter til rent etterretningsarbeid, mens andre institusjoner hadde forsøkt å gi ham utøvende, operative oppgaver, utenfor Fleschs kontroll.

Rogstad holdt fanen høyt til siste stund. På et NS-møte 10.1.45 i Trondheim, holdt han en flammende tale, hvor han bl.a. sa: *Adressavisen* 11.1.45.

[...] Vi har nemlig også våre forbindelser på den andre siden, og jeg har lenge holdt meg underrettet om Deres foretagender. Når De no tenker Dem riktig godt om, så vet De også muligens hvem det er. Blant Deres folk fantes nemlig almindelige ansvarsbevisste nordmenn som tok del i avsløringene av Dem og Deres bande. Forsamlingen får meg være unskyldt at jeg ikke bekjentgjør navnene på disse folk. For disse skal fortsatt passe på og vokte over folkets sikkerhet, ved å hindre at noen organisert motstand reiser seg igjen.

Hans tale over tre sider i *Adressavisen* denne dagen angriper en rekke navngitte personer som betegnes som Hjemmefrontens ledere, av disse direktør T. Dehli Jemtland, som det siterte avsnittet er rettet mot. Rogstad er forbausende frittalende med detaljerte opplysninger, som angår etterforskning og liknende. Tonen er ekstremt aggressiv.⁵⁰

Et annet innspill fra Flesch var å beskrive Rinnan som delvis styrt av Abwehr, og da i særdeleshet i samarbeide med Sonderführer Helmuth Jaspersen. Jaspersen hadde ledet agentavdelingen i Anst/Bergen fram til 1942, og fortsatte denne virksomheten da han ble flyttet til Trondheim dette år. I 1943 ble han leder av avdeling III F (Referent), som betjente seg av et stort positivt og negativt agentnett. I forbindelse med oppløsningen av Abwehr i 1944, ble Anst/D fra høsten 1944 omorganisert til Frontaufklärungstrupp 393 (FAT 393), hvor Jaspersen fra desember 1944 fikk i oppdrag av etterretningstjenestens leder, Hauptmann Dr. Konrad Gallen i Oslo om å bygge opp en ny kombinert agent-, radio- og signaletterretningsgruppe under betegnelsen "Meldekopf Susanne".⁵¹ Hans ansvar inkluderte

49 Beretning av Flesch 7.2.46, L-sak Rinnan, eske 5.

50 Rogstad endte sitt liv på Skallum gård 11.5.45 sammen med Jonas Lie.

51 Gallen var tidligere leder av Abwehr i Oslo, nå omorganisert til Frontaufklärungskommando (FAK) 312.

nå også avlytting av svensk radiotrafikk av militær og sivil art, og oppgaven var offisielt å informere tyske myndigheter om hva som foregikk i Sverige. I realiteten var "Susanne" innrettet på etterretning mot Sovjetunionen.⁵²

Jeg skal her gi et eksempel på hvilken innflytelse Abwehr kan ha hatt på Rinnans operasjoner, tett før kapitulasjonen i 1945.

Jaspersen, Rinnan og flukten til Verdalsfjella

Først litt om Abwehrs organisasjon fra høsten 1944. Jeg har over gitt en skisse av dette. Her skal vi se på Jaspersens rolle i forhold til Rinnan ved kapitulasjonen utfra de oppgavene Jaspersen fikk våren 1945. Her må vi vende tilbake til den strategiske utviklingen, som tvang GA 20 ("Lapplandsarmeen" - 20. Gebirgs-Arme) til å trekke seg ut av Finland, og over i Nord-Norge. Det sovjetiske angrepet på Litsa-fronten i begynnelsen av oktober 1944 tvang denne nordligste delen av fronten tilbake til Vest-Finnmark i løpet av noen korte uker. Denne retretten snudde opp ned på etterretningsarbeidet på nordfronten.

Hovedkvarteret for etterretningen hadde vært i Rovaniemi, hvor løytnant Edmund Sala hadde spilt en sentral rolle fra 1942 av. Hans organisasjon Meldekopf Roi, Meldekopf Sala, og til slutt, etter flytting til Lillehammer, Meldekopf Nordland har vi allerede vært inne på.⁵³ Dens oppgaver var todelt og gikk for det første ut på å framskaffe etterretningsmateriale om de sovjetiske styrker og deres disposisjoner inntil 300 km dybde. Dette skjedde ved fjernetterretningstroppe som ble sendt ut på oppdrag bak fiendens linjer inntil to uker om gangen, ofte sluppet ned med fallskjerm eller infiltrert til fots. Det skjedde også ved agentnett som ble etterlatt ved tilbaketrekking.

Oppgavene var for det andre å organisere enheter for spesielle operasjoner som også ble sendt inn bak fronten. "Roi"s oppdragsgivere var dels Abwehrs sentrale stab i Berlin (OKW/Ast) over Ast. Stettin, dels etterretningsavdelingen i 20. GA (20.GA/1c).

På høsten 1944 kom, som vi også har vært inne på, en ny oppgave. Sala fikk ordre om å organisere etterretning i Nord-Sverige, samt å forberede spesielle operasjoner i grenseområdet hvis de allierte gjorde invasjon i Sverige, hvilket etter tysk vurdering ville føre til at Sverige kom i krig med Tyskland.

Et avgjørende holdepunkt for Sala var intimt samarbeide med det finske militære etterretningsvesen.⁵⁴ Blant de sentrale kontakter han samarbeidet med, nevnte Sala selv general Melander, oberst Paasonen, oberst Somerto, oberstløytnantene Hallamaa, Sovio, Kärkkäinen, og framfor alt Patsalo (Paarma).

I tiden før tilbaketrekkingen fra Finland var Sala sterkt engasjert i arbeidet med å utspionere svenske forsvarsarbeider og forsvarsberedskap mot Finland. Dette var ordre fra såvel AOK 20. GA som fra OKW i Berlin. Samarbeidet med Büro-Wagner i Stockholm (Abwehrs Stockholmsorganisasjon) ser imidlertid ut til å ha vært omstendelig og vanskelig å organisere, fordi det ikke var forbindelse over til Nord-Sverige. Sala besøkte høsten 1944 Wagner kun en gang.

Det intime samarbeidet med det finske etterretningsvesen endret seg med utbruddet av de finsk-tyske kamper 1.oktober 1944. Det var da allerede opprettet gode kontakter mellom finnene og C-byråen, det svenske militære etterretningsvesen. Via Patsalo hadde Sala etablert kontakt med kaptein Fahle Isberg i Kiruna, og disse kontaktene ble benyttet til å bistå med evakueringen av det finske etterretningsvesen til Sverige.⁵⁵ Patsalo kom også til Sverige og ble installert i grensebyen Haparanda. En radiogruppe med sender ("Funkstelle

52 Rapport av Nathan Plung, OSS, 23.7.45. CI Qest 6/14/737 FO/personellsikkerhetskontoret.

53 CI Quest 6/14/1383, FO/personellsikkerhetskontoret.

54 Fra "Bericht über Zusammenarbeit mit Schweden/Finnland", dat. Slemdal-Camp 2.6.46. CI Quest Sala.

55 Operasjon "Stella Polaris".

Ortwechsel") ble etablert i Tornio, som hadde radiokontakt med Salas stab, først til Rundhaug, dernest til Lillehammer. Sendingene skjedde med svenske myndigheters godkjenning.

Patsalo engasjerte seg med sine kolleger i utviklingen av et undergrunnsnettverk i Finland, som hadde som oppgave å spionere på den finske hær og sovjetiske stridskrefter. Det er rimelig å anta at også Sala hadde etterlatt seg en stay-behind organisasjon i Finland. Om dette kommuniserte med Sala direkte eller via Patsalos nettverk fra Haparanda, er uklart. Omfanget av nettverket er også uklart. Det er imidlertid grunn til å regne med at det var betydelig, og var virksomhet i flere år etter krigen. Det er rimelig at dette nettverk utgjorde en grunnstamme i de nye organisasjoner som vestlige hemmelige organisasjoner startet opp i 1948-49, som utgangspunkt for operasjoner inne på sovjetisk jord.⁵⁶

Hvor lenge opererte Meldekopf Nordland og Haparanda/Patsalo sin radiokommunikasjon og hvor hyppige var forbindelsen? Dette spørsmålet er sentralt. Svaret på det vil indikere hvor betydningsfullt det som skjedde i Finland var for 20. GA og hvilken betydning det kan ha spilt i tiden rett før, under og etter den tyske kapitulasjonen. Fram til midten av mai 1945 fungerte kommunikasjonen normalt tre ganger daglig.

På dette tidspunkt måtte Patsalo av tekniske årsaker bytte til en sterkere sender, men mislyktes i å komme igjennom. Fra dette tidspunkt var det bare sendingene fra Sala til Patsalo som virket. Sendingene fra Lillehammer ble også vanskeliggjort på grunn av interneringen av Wehrmacht-personalet. Sendingen fortsatte imidlertid uhindret fram til 10. juni, da en britisk militærenhet gjennomførte interneringsleieren og oppdaget hva som foregikk. Dermed ble forbindelsen brutt. Sala fortalte at i disse ukene var det særlig svenske myndigheter som presset på for å holde sendingene gående.⁵⁷

Fra Patsalo fungerte altså to kanaler. En kanal direkte mellom tyske militære myndigheter i Norge og svenske myndigheter. Dessuten en kanal for å betjene kommunikasjonen mellom det tyske hovedkvarter på Lillehammer og dens etterretningsnettverk og V-Leute i Finland/Sovjetunionen.

Vi har her sett på det arrangement som var etablert mellom AOK Norwegen, stabssjefen general Hölter, finnene og C-byråen. På denne kanalen strømmet antakelig det alt vesentlige av meldinger og avtaler som regulerte forholdet mellom tyske militære interesser i Norge ved kapitulasjonen, svenske og allierte myndigheter. Her var det overføringen av Meldekopf Nordlands etterretningsmateriale om sovjetiske militære forhold, etterlatte agenter i Sovjetunionen, kodemateriale for radiokommunikasjon og så videre ble avtalt. Likeledes overføringen av de 38 tyske etterretningsoffiserene som hørte til Salas stab noen dager senere. Detaljer angående disse overføringer er beskrevet av Tore Pryser, og vil ikke bli gjentatt her. Vi skal imidlertid gå nærmere inn i begivenhetene i Trondheim.

Fra februar til juli 1944 var Abwehr inne i en stor omorganiseringsprosess. Bakgrunnen for dette var at Hitler ønsket å vingeclippe Abwehr som operativ ("executive") utøvende organ. Prosessen skjøt fart etter at det ble avslørt at Canaris - sjef OKW/Abwehr - var involvert i kuppet mot Hitler 20. juli 1944. Endringene innebar at oppgaver som sabotasje og andre spesielle operasjoner ble overført til Himmlers politiorganisasjon (RSHA).

Etterretningsvirksomheten skulle underlegges de regionale militære myndigheter. Det betydde at Abwehrstelle Norwegen, med sine kontorer i Klingenberggaten 7 i Oslo, ble vingeclippet og omorganisert. Oppgavene til avdeling II ble overført til SD, mens de sentrale oppgavene som tidligere var underlagt avdeling III - og særlig etterretningsnettene under III F inngikk i de nye FAK 312 og Fak 144, mens Abwehrnebenstelle Drontheim med sin lokale III F ble omorganisert til FAT 393.

56 Ad biografier over Sala og Patsalo, se Pryser 1994

57 "Bericht über ..." av 2.6.46. CI Qest 6/14/1383, FO/P.

Endringen førte med seg styrking av politiet og svekking av de militære tjenestene. Hauptmann Gallen som hadde vært sjef for Abwehrstelle Norwegen ble sjef for FAK 312. De profesjonelle etterretningsfolkene i Wehrmacht var selvsagt mot reformen. Mens reformen for utenverden så ut som at politiet overtok Abwehr, ble den fra folk som Gallen og Sala sett på som en militarisering. Dette blir forståelig når vi husker på at svært mange av Abwehrs etterretningsoffiserer var sivile vitenskapsmenn som var innkommandert, de var altså ikke yrkesoffiserer. Videre førte reformen med seg underlegging under Wehrhachtsbefehlshaber Norwegen, AOKN/1c og 20. GA/1c, mens Abwehrstellen tidligere var underlagt OKW/Abwehr i Berlin.

I september 1944 ble Anst/Drontheim oppløst, og erstattet av FAT 393 (Trondheim, underlagt FAK 312) og FAT 147 (Nord-Vestlandet, underlagt FAK 144). Ved juletider 1944 fikk FAT 393 ordre om å bygge opp Meldekopf Susanne. En OSS-rapport fra sommeren 1945 hevdet at oppgavene var todelt: Dels å arbeide direkte mot Sovjetunionen, dels å operere mot svenske myndigheter i Stockholm. Sonderführer Helmuth Jaspersen ble sjef. Hans viktigste medarbeider var Hans-Joachim Schreiber, som hadde ansvaret for V-leute. "Susanne" skulle oppbemannes til 20 mann, men ble antakelig aldri mer enn omlag halvparten. Den siste måneden av krigen ble Jaspersen underlagt "Nordland"/"Sala" på Lillehammer. Som ny sjef ble utnevnt løytnant Frantz-Joachim Nehmer. Jaspersen oppholdt seg imidlertid mye i Trondheim fortsatt. FAT 393 opererte resten av krigen i underkant av 50 sivile norske agenter på forskjellige oppdrag.

Av disse oppdrag var i siste krigsfase det viktigste å etablere et militært hemmelig etterretningsnett, som skulle starte å operere etter en antatt alliert invasjon i Trøndelag. Sendere var spredt ut særlig til kystdistriktene, kontaktnett fra etterretningsagenter som skulle stå for innsamling av materiale ble organisert, og andre praktiske tiltak som var nødvendig for å sikre at nettet ble av varig karakter, var tatt grep om. FAT 147 fikk liknende oppgaver. Etableringen av disse nettverkene må sees i nøye sammenheng med det såkalte "Zer"-nettet som i samme periode ble organisert via SS/SD direkte i samarbeide med RSHA i Berlin. Denne organisasjon er også blitt omtalt som "Werewolwes". De var en stay-behind organisasjon med sabotasje som oppgave. Dette nettverket ble også organisert i Trøndelag, og de praktiske tiltak var antakelig gjennomført av Sipos Abt. IV Ns sjef Walter Gemmecke. Vi vet lite om "Zer"-organisasjonen. Antakelig var mange frontkjempere rekruttert, ganske sikkert også blant Rinnans mange medarbeidere. Materialet er sparsommelig. Antakelig ble lite satt på papiret.

Å beskytte et etterretningsnett

Dette er noe av bakgrunnen for en av de mest makabre episodene i Rinnan-bandens historie, som vi skal komme nærmere inn på.

Dagfinn Frøyland ble rekruttert til Anst/D av referatsleder Walter Wilhelm Müller-Jermstad i III F sommeren 1941.⁵⁸ Han spilte neppe noen stor betydning i Abwehr. Jaspersen som overtok ansvaret for Müller Jermstads agenter i 1942 vurderte ham som upålitelig, og kuttet ham ut. Senere ser det ut til at Frøyland ble trukket inn i XU, i arbeidet med senderne Aries II og Leporis III. Begge sendte direkte til UK.⁵⁹ Frøyland hadde i mars 1945 fått kontakt med en kontordame på Nord-Frøya, som siden høsten 1944 arbeidet som negativ agent for Rinnan. Rinnan hadde prestert et kunststykke da han rekrutterte damen. Han tilsto sin virkelige identitet for henne etter at hun hadde sagt seg villig til å delta i et forsøk på å likvidere nettopp Rinnan. Han klarte dermed å overbevise henne om at han var norsk spion i

58 Avhør av Müller-Jermstad 8.7.56, L-sak Rinnan, eske 3.

59 Thorbjørn Wikdahl (XU) i avhør 15.4.46, eske 1, L-sak Rinnan, RAO. Ulsteins framstilling av saksforholdet bekrefter inntrykket av at Frøyland reelt var XU-agent, og hverken negativ SD-kontakt eller hadde drevet dobbeltspill fra XUs side. Det ser faktisk ut til at han hadde gått fra Abwehr til XU.

SD, og at hans rykte var et "cover". Rinnan skrøt av henne som hans første eksperiment med "dobbel-kontra forbindelse". Hun fikk i oppdrag å betjene en sender på Nord-Frøya.⁶⁰ Operatøren var Rinnans bror Rolf. Hun rapporterte sin kontakt med Frøyland til "sjefen", slik instruksjonen var. Rapporten gikk ut på at Frøyland hadde behov for hjelp til flukt til Sverige.

I tilknytning til utbygging av nettet rundt senderen fikk kvinnen i oktober 1944 ordre om å bosette seg i Trondheim og å utvide nettet til Kristiansund. Gjennom en venn fikk hun kontakt med en person i Hirdens Bedriftsvern, som sterkt ønsket å komme seg til Sverige. Denne personen var Bjørn Bjørnebo, som også hadde arbeidet for Abwehr.⁶¹ At dette måtte stemme, ble bekreftet av det som videre skjedde. Det har imidlertid ikke lyktes å identifisere Bjørnebos tilknytningsform til Abwehr. Bjørnebos kjæreste var Marie Arntz, som tidligere hadde vært en av Rinnans positive agenter. Hun ville også flykte sammen med sin kjæreste. Rinnan hadde altså gjennom sine negative kontakter fått rapporter om at en av hans egne og to av Abwehrs folk ønsket og flykte. Den siste av disse to endog som XU-mann.

Situasjonen var nå komplisert for Rinnan. Han ønsket selv å eksportere de tre for å beskytte det viktige etterretningsnettet på Nord-Frøya, som kvinnen var den sentrale person i. Hvis de tre ble tatt, ville hun kanskje fatte mistanke. Mens de tre lå i dekning i Trondheim, kontaktet Rinnan sin sjef Gemmecke, Flesch og Jaspersen. Jaspersen ble rasende over at to av hans agenter planla å rømme og mente i første omgang at de måtte sikres. Flesch var av samme oppfatning. Rundt midten av april var det et møte mellom Jaspersen, Flesch og Gemmecke om saken. Det ser ut til at det var Flesch som tilslutt ga ordren om å likvidere de tre. De ble så likvidert av Rinnan-banden i Jonsvannsveien, etter at Rinnan hadde nølt med å utføre ordren i vel et døgn. Likene ble partert, pakket i kasser og senket i Folla.

Både Sipo og Abwehr hadde motiver til å hindre de tre i å rømme, siden de alle satt på viktige kunnskaper om tjenestene og de ansvarlige. Likvideringen ble utført for å slette spor. Dette er imidlertid ikke hele forklaringen. Den må også oppfattes som et utslag av SDs ønske om å ta innersvingen på Abwehr. Alle de impliserte forsøkte under etterforskningen av mordene etter krigen å vri seg unna ansvaret. Jaspersen spilte nesten uforståelig. Men både Rinnan, Flesch og Gemmecke stadfestet at også Jaspersen ønsket dem av veien. Flesch på sin side hevdet at han aldri ville kunnet beslutte et så drastisk tiltak uten at saken var godkjent av Wehrmacht. Ikke engang en anmodning fra Jaspersen, altså FAT 393, ville han kunnet etterkomme. Jaspersen på sin side støttet Flesch. Han skjøv hele ansvaret over på Rinnan. Rinnan var den som vurderte konsekvensene for etterretningsvirksomheten etter en kapitulasjon eller invasjon, mens de øvrige nå hadde innsett at krigen var slutt, og at det gjaldt å posisjonere seg personlig for å overleve.

Det aller siste kapittel i Rinnan-bandens historie kom deretter umiddelbart, og det er heller ikke oppklart.

En Abwehr-finansiert Rinnan til Finland?

Natten mellom 7. og 8. mai 1945 var det et møte mellom Gemmecke, Flesch og Rinnan i Nyveien 23. På ordre fra Flesch leverte Gemmecke en mappe som inneholdt 80.000 kr. På møtet fikk Rinnan ordre om å ta med seg to fanger fra Jonsvannsveien og å dra opp i Verdals-fjellene. Med seg fikk han med seg et "telegrafisk mottakerapparat", hevdet Gemmecke. Jeg antar at det dreide seg om en radiosender og mottaker.⁶² Kort tid etter kjørte bandens sentrale folk med de to fangene avsted mot Verdal, hvor de etterhvert ble overmannet.

60 Avhør av Randi Ruø 23.4.46, eske 1, L-sak Rinnan.

61 Gemmecke stadfestet uten noen tvil at Bjørnebo arbeidet for Abwehr i avhør 21.6.46, L-sak Gemmecke. Flesch stadfestet det samme i avhør 21.6.46 i samme sak, og hevdet at han fortsatt arbeidet for Jaspersen.

62 Avhør av Gemmecke, L-sak Flesch.

Spørsmålet er: Hva var formålet med denne flukten? Var formålet "bare" å fjerne to ytterligere vitner? Var det håp om å overleve den nye situasjonen i fjellet? Var ekspedisjonen et ledd i Himmlers "Zer"-plan? Vi har ikke noe fullgodt svar. Men vi kan kaste lys på en forklaring som til nå ikke har vært drøftet.

Det er naturlig å henlede oppmerksomheten på den intense radiotrafikken som i nettopp disse dagene pågikk mellom Lillehammer/Sala og Tornio/Patsalo. Tore Pryser har i sin bok *Fra varm til kald krig* analysert den ene av de to kanalene som Patsalo betjente videre, nemlig til C-byråen i Stockholm. Den andre kanalen, Patsalos finske nettverk i Finland og den gruppe av etterretningsoffiserer som var internert av svenskene i Haparanda, er imidlertid ikke undersøkt nærmere. Det fantes betydelige ressurser i og rundt det finske etterretningsvesen, selv om dette var internert i Sverige. Vi må ikke glemme at ingen av disse offiserene inntil dette tidspunktet var arrestert eller på annen måte dratt til ansvar for sin støtte til de tyske herjinger i Sovjetunionen, eller for deres arbeide mot de finske anti-nazistiske motstandsgruppene. Sett med utgangspunkt fra det kapitulerende Wehrmacht i Norge, må det finske etterretningsvesen, internert eller ikke, med velvillig støtte fra C-byråen ha fortonet seg som et frelsens sted i mai-dagene.

Vi vet at Jaspersen, som på dette tidspunkt var underlagt Sala, var med i "Nordlands" arbeid for å sikre transporten av dens 38 manns store stab til Sverige. Det må ha blitt diskutert i detalj over radioforbindelsen. Jaspersen pendlet stadig mellom Trondheim og Lillehammer. Han deltok på møter med Flesch, Gemmecke og Rinnan rundt 20. april og 7. mai. Vi har sett at det første møtet dreide seg om å beskytte de hemmelige nettverk som skulle tre i kraft ved en invasjon eller kapitulasjon. Møtet den 7. mai ser ut til å ha hatt et annet formål, nemlig å sikre evakuering av nøkkelpersonell.

Rinnan ble som nevnt utstyrt med 80.000 kroner. Det er bemerkelsesverdig at det kan vises at disse pengene kom nettopp fra Wehrmacht, altså fra Abwehr. Et avhør i slutten av 1945 bekreftet at pengene kom fra en større sjekk på 750.000 kroner som ble stilt til rådighet for Gemmecke. Fra hvilken instans vet vi ikke, men sannsynligvis kom de fra Lillehammer.⁶³

Et parallell kan nevnes. Jaspersens etterfølger som sjef for FAT 393, løytnant Nehmer, iverksatte en flukt for seg selv og sin mest sentrale medarbeider, Hans-Joachim Schreiber, til Sverige. Uheldigvis ble de tatt av tyske grensvakter og internert. Sala oppfattet Nehmers flukt som brudd på kommandoforholdene og kritiserte senere Nehmer skarpt for forsøket. Det ble imidlertid aldri oppklart hvilke motiver og planer Nehmer hadde med flukten.

Jaspersen var både i den posisjon at han visste om kontaktene til Patsalo og C-byråen, og han var stadig i nær kontakt med Rinnan, som vi har vist. Jeg vil derfor anta at det er sannsynlig at han har skissert opp en plan for Rinnan, eller bidratt til å virkeliggjøre en plan for Rinnan, om å komme seg til den finske etterretningstjenesten i Haparanda, for ved hjelp av den å stikke seg bort i Finland eller i Sverige. Pengene til å finansiere flukten kan han ha ordnet via sine kontakter i Abwehr på Lillehammer, eller fra 20. GA/1c, eller 33 AK/1c, som han også hadde nært samarbeid med. Det bør her ikke glemmes at Rinnan overfor familien senere skrøt av at han hadde mange venner i Finland.⁶⁴

Disse riktignok løse trådene må selvsagt relateres til kunnskap vi nå har om skjebnen til de sentrale Abwehr-folk som her er omtalt og hva som videre skjedde med de sentrale personene i kretsene i det finske etterretningstjeneste og deres kolleger i C-byråen.

Etter kapitulasjonen: Strid mellom amerikanske og britiske interesser

Sør- og Midt-Norge var britisk okkupasjonszone. SIS og SOE hadde derfor en dominerende

63 Avhør av Otto Baumann 5.12.45, L-sak Flesch.

64 Tore Stuberg: "I skyggen av Rinnan" (1982): 84

stilling, som offisielt selvsagt var fullt annerkjent av amerikanerne. SOE hadde gjennom sin ledelse av Kompani Linge hatt full kontroll over den operative virksomhet i Norge i krigens slutfase. Secret Intelligence Service (MI 6) kontrollerte etterretningsvirksomheten direkte gjennom sitt eget etterretningsapparat i Norge og indirekte gjennom FO i London. OSS hadde derfor ingen formelle rettigheter å ivareta som uavhengig operatør i Norge, men hadde ligget med et relativt stort team i Nord-Trøndelag ("Rype") i krigens slutfase. Det er derfor på det rene at OSS må ha operert et betydelig støtteapparat i Sverige den siste krigsvinteren, som har hatt mange muligheter for å knytte nye kontakter med de svenske tjenester. Dette har vært en forutsetning for at "Rype" kunne bli mulig.

Det kan neppe herske tvil om at overtakelsen av Meldekopf Nordland reelt sett var et overtramp mot britiske interesser, et kupp. Formelt sett kunne OSS likevel hevde at overtakelsen skjedde i det nøytrale Sverige. På samme måte kunne de hevde at transporten av personellet og utstyret, og de begivenheter som gikk forut for den, var en svensk affære. Men dette resonnementet kunne selvsagt også anvendes overfor tilfeller av opphenting av tyskere som mer eller mindre på egen hånd kom seg over grensen og under Patsalos vinger i Nord-Sverige.

De tyske internerte etterrettingsfolkene var selvsagt kjent med striden mellom britiske og amerikanske interesser og forsøkte å utnytte dem. Sala hadde ønsket at Schreiber skulle fraktes til Sverige med hans stab, men nå ønsket ikke C-byrå å ta ham med, antakelig på grunn av mistanke om at han sto bak arrestasjonen av Nehmer. Sala satte stor pris på Schreiber, som hadde medvirket under hans grensetreff med C-byrå.⁶⁵ I den første tiden etter kapitulasjonen brukte Sala Schreiber som kurer til den svenske militærattache i Oslo, nå den samme kaptein Anders Grafström som Sala hadde kommunisert med via Patsalo og Fahle Isberg 1944-45.

Schreiber ble gående under ganske frie forhold den første tiden etter kapitulasjonen, selv om han formelt var internert i Slemdal leir i hovedstaden. På denne tiden var han tjenstlig underordnet Sala. I egenskap av det overbrakte han et større tysk etterretningsmateriale om en svensk militærmanøver i Dalarna vinteren 1945 til Grafström og kommuniserte på Salas vegne om "Nordlands" videre skjebne i Sverige. Han forsøkte også selv, i samråd med Sala, å bli sendt til Sverige. I steden for å hjelpe ham med dette, innberettet Grafström om Schreiber til Stockholm. Kort tid etter ble Schreiber arrestert på åpen gate i Oslo av to amerikanske etterretningsmenn og plassert på Akershus. Der ble han forhørt i hemmelighet, og holdt i fengsel i fem måneder. Han var da allerede ettersøkt av britene.⁶⁶

Ingen av de tyske Ast-folkene ble tiltalt i Norge for krigsforbrytelser. Sala ble en prominent krigsfange. Han ble holdt i det som kan kalles ærefullt fangenskap før han ble repatriert. Han ble trolig rekruttert av amerikanerne til deres første tyske klientbyrå med betegnelsen Org Gehlen, som senere ble omdannet til den vesttyske etterretningstjenesten BND. Jaspersen ble også repatriert etter internering på ærefulle vilkår. Antakelig gikk også han til Gehlen. Schreiber og Jaspersen ble forhørt av OSS-folk og C-byrås folk om sine svenske forbindelser. Schreiber ble ført som vitne i rettsakene mot de svenske kriminalkonstablene Nordh og Hellström og mekanikeren Hansén, som alle hadde bidratt til at tyske myndigheter hadde fått opplysninger om motstandsbevegelsen i Norge. Flesch ble henrettet. Gemmecke fikk 15 års straffearbeide, men satt neppe mer enn halvparten. Rinnan og flere av hans drabanter ble henrettet, men ingen av hans kvinnelige agenter.

C-byrå ble oppløst som følge av en offentlig avsløring av dens medvirkning i overføringen av Salas etterretningsmateriale til Sverige, hvori også inkludert et større pengebeløp. Det kom fram at overføringen var tiltenkt Patsalo via C-byrå. Flere av C-byrås medlemmer gikk senere inn i det hemmelig arbeidet med oppbygging av

65 Op. cit.

66 Schreibers beretning 22.6.46, CI Quest.

etterretningsgrupper mot Sovjetunionen fra finsk område. Noen gikk til Gehlen. Patsalo ble satt under etterforskning av finske myndigheter. Resultatet av denne granskingen er ukjent. Ventelig ble en rekke av hans medarbeidere sentrale i de nye hemmelige gruppene i Finland, hvor også norske etterretningsfolk fra FO II (senere Fst/II og Fst/E) ble dypt involvert.

For å oppsummere. Flere indikasjoner peker i samme retning: Sala sendte folk, penger, radioutstyr med chiffer. Påtenkt adresse var Patsalo via C-byrån. Endestasjon: OSS og Org-Gehlen. Rinnan dro med folk, penger og radio med påtenkt adresse Patsalo. Sala, Jaspersen og Schreiber ønsket å reise, men ble stoppet av britenes CI-team. Deres svenske beskyttere var de samme som organiserte transporten av "Nordlands" personell og utstyr.

I det store historiske bildet kan disse tiltak sees på som ledd i omgrupperingen av de allierte hemmelige tjenester etter krigsslutt. Omgruppering til arbeide mot den nye fienden, Sovjetunionen. Graviterende organisasjon var OSS, i konkurranse med MI 6. Britenes storhetstid gikk mot slutten. Begge så på restene av den finske militære etterretningstjeneste som interessant og som en potensiell samarbeidspartner, som en "sluse" - for de som ønsket og var ønsket - til den nye tid.

De gamle fiender fra Abwehr og FO II kom til å møtes både i Finland og Oslo. Men Rinnan, Gemmecke og Flesch var falt på skansen. For dem var det ikke plass i den nye tid.